

KERESZTÉNY MAGVETŐ

L. évfolyam.

Julius—Augusztus.

4. füzet.

Tudomány és vallás.

Írta: Vári Albert.

Milyen viszony van e két nagyhatalom között? Vajon a tudománynak az a hivatása, hogy önkényesen uralkodva, durva kézzel széttépjen mindent, ami az ő módszerével vagy elfoglalt szempontjával ellenkezik? Vagy a vallás arra való, hogy a maga dogmatikus külsőségeibe búrkolózva szánó mosollyal vagy türelmetlen nagyképességgel megvisesse és lenézzé a lelki életnek minden körülötte történő lüktetését? És így tudomány és vallás, mint két egymással versenyző hatalom, arra van ítélve, hogy egymás lerontásában, egymás lehetetlenné tételében keresse és találja a maga dicsőségét és diadalát? Vagy van út és mód, amelyen mindakettő szabadon munkálkodva az emberiség boldogításán, egy szép harmoniában olvadhatnak össze? Olyan problémák ezek, amelyek egy vagy más alakban mindig foglalkoztatták az öntudatosan érző és gondolkozó embert s amelyek nemünk legkiválóbbjait szólaltatták meg s indították állásfoglalásra. A kérdés még ma sincsen eldöntve. Vannak a tudománynak fanatikusai, akik úgy gondolkoznak, hogy a vallás csupán egy régmúlt mesevilágnak a maradványa. Semmi pozitív alapja nincsen. Az emberiség kinőtt már ebből a gyermekruhából. Csak egy igazság lehet e földön s ez a tudomány igazsága. Ami ezzel ellenkezik, az üres ábrándozás s a képzelődés szüleménye. Másfelől a vallásnak is vannak elfogult hívei, akik átkot szórnak a tudomány nyimnyaira. Szerintük Isten minden időre kijelentette akaratát. Ami ezen kívül van, az emberi hamis találmány. A tudomány igazságainak csak addig van létjogosultsága, amíg a vallás tételeivel összeütközésbe nem jönek. De ezek előtt föltétlenül meg kell hódolniok. Isten szava mindig erősebb, mint az emberé.

Ebben a zűrzavarban hova forduljon az ember? Vesse meg a tudományt, hogy követhesse a vallás parancsait, vagy dobja el vallását, hogy a folyton fejlődő tudománynak élhessen? Olyan kérdések ezek, amelyek korunk sok gondolkozójának a lelki állapotát tükrözik vissza s alkalmúl szolgálnak kínos, belső lelki tusákra. Éppen ezért eléggé nem méltányolható az olyan törekvés, amely a lelki harcokban az egyénnek segítségére sietve, békét és harmóniát kíván teremteni a lélekben.

Ezt a nemes célt szolgálja *Emile Boutroux*, Franciaországban *Bergson* mellett legkiválóbb filozófusa »Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában» című művében, melyet a Magyar Tudományos Akadémia *Fogarasi Béla* jeles fordításában adott ki magyarul.¹ Már maga az a tény, hogy a tudományos akadémia adta ki ezt a művet, az idők jelének tekinthető s azt mutatja, hogy az eddig Hamupipőke módjára lenézett vallás, mégis méltó arra, hogy legalább a tudománnyal egy színvonalra emeltessék. Éppen ezért eléggé nem csodálkozhatunk azon a kicsinylő hangon, amelyet egyes, a tudományokban tetszelgő teológusok használnak a hit igazságaival szemben, amidőn azokat a képzelődés vagy a gyakorlati szükség termékeinek tekintik csupán. Eljárásuk olyan, mint azoké a világi tudósoké, akik a rózsáról egyenként letépiik illatos szirmaikat s a megmaradt szarát, kocsányt és színtelen leveleket egy halomba rakva, ráírják, hogy ez a rózsza. Amit az élet és a természet teremt, így rongja el sokszor az elbizakodott tudomány. Már pedig az egyszer kioltott életet, föltámasztani többé nem tudja. Csak az a tudomány foglalhat helyet az élet igaz értékei között, amely hittel és szeretettel párosul. Enélkül csak olyan, mint a rideg holdvilág, amely életet és fejlődést nem ad. Hála tehát az új kor erőteljes irányzatainak, amelyek az emberi érzéseknek: a hitnek, vallásnak és szeretetnek az őket méltán megillető helyet kívánják biztosítani az élet

¹ Tudomány és vallás a jelenkori philosophiában. Irta: Emile Boutroux. Fordította: Fogarasi Béla. Átnézte: Rác Lajos. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1914. 424. l.

munkás tényezői között. A tudománynak egyes elvakult fanatikusai már többé nem tudják feltartóztatni a lelki életnek ezt az új forradalmát. Mindinkább közeledünk *Chateaubriand* mondásához: «A harangok költészete erősebb bizonyíték, mint a syllogismus, mert átérezzük és átéljük, míg a syllogismus hidegen hagy».

Boutroux, midőn a tudomány és vallás viszonyát keresi az új-kori filozófiában, két fő irányzatot különböztet meg, ú. m. a *naturalista* és *spiritualista* irányzatot s ennek megfelelően könyvét két részre osztja. Igen helyes érzékkel választja ki mindkét irányzatnak a tipikus képviselőit, akiknek tanításait nem csupán végtelen türelmességgel ismerteti és magyarázza, hanem a kritikus mélyenjáró megjegyzéseivel is kíséri. Régen olvastunk könyvet, amely akkora szellemi élvezetet s annyi lelki láplálékot nyújtott volna, mint a francia filozófusnak harmoniát kereső, vonzó formában írott fejtegetései, amelyek, hogy eddig nagyobb visszhangot nem keltettek irodalmunkban, annak oka a világháborúnak minden hangot elnémító, rettenetes zúgása.

Az új-kori filozófiában a naturalisztikus irányzat élén *Comte Agoston* áll az ő pozitívizmussal. (I. fej.) Azonban a pozitívizmus, mely a »hasznosság« és »valóság« keresésében merül ki s amely a tudományt és vallást egymásra utalja, amely azt tanítja, hogy a tudomány a valláshoz vezet s a vallás mely a humanizmusban áll, elvégzi a maga munkáját anélkül, hogy a tudomány területeit elhagyná: nem elégíti ki sem a tudományt, sem a vallást. Mind a kettőt megfosztja szabadságától és függetlenségétől. Nem lehet mind a kettőt »az emberi jelenségek véges világában elszállásolni«, mert akkor kölcsönösen zavarják egymást. Nem lehetne-e az összeütközést elkerülni, ha a tudomány »valóság« világa fölött egy másik világ fennállását is elismerjük, amelybe vágyaink és meggyőződésünk is vezetnek? Ellenkezik-e ez a modern tudománnyal? Ezt a kérdést tette fel korunk egy másik bölcselője: *Spencer Herbert*.

Spencer Herbert agnosticizmusa a második tipikus formája a naturális irányzatnak. (II. fej.) Eszerint vallás

és tudomány egyaránt természetes gyümölcse az emberi elmének s mindkettő valóság. Egymás mellett jól megférnek. Egyes, mellékes kérdésekben lehetnek köztük elentmondások, de »legáltalánosabb« és »legelvontabb« tételeikben összeegyeztethetők. Mind a kettő magában foglalja a megismerhetetlent, az elgondolhatatlant. Azonban ez az abszolútum, amiért megismerhetetlen, azért nem tagadás, hanem pozitív valóság. Sőt, amidőn az abszolútum megismerésének a lehetetlenségét állítjuk, ugyanakkor annak pozitív valóságát is állítjuk. A tudomány az adott tényeket vizsgálja. Azonban tiszta, világos ismerethez schol sem jut. Így van a vallás is. Végső tárgya megismerhetetlen. A vallás keletkezésére nézve Spencer a »kettőzés« eszméjét veszi fel. Ennek segítségével teremt egy magasabb lelki világot, mely a szellemek és természetfeletti lények lakóhelye. Ebben a felsőbb világban való hit szülte a dogmákat és egyházi intézményeket, amelyek a társadalom folytonosságát képviselik s ezért az egyénnek tiszteletben kell tartania azokat. Azonban a fejlődés azt követeli, hogy a vallásban az erkölcsi elem előtérbe lépjen, hogy a dogmákat pusztá jelképeknek tekintsük, hogy az első oknak tulajdonított antropomorfikus elem a vallásból kiküszöböltessék s ezt az abszolútum »határozatlan«, de azért »pozitív« tudatával helyettesítsük.

Boutroux szerint Spencer egész rendszere a vallásért van. Azért az tudományos rendszernek el nem fogadható. Az ő megismerhetetlenje nem más, mint a vallások Istene. Így hát ő valóban teológus. Megismerhetetlenje az észnek száz meg száz kérdését hívja ki. Arról az abszolútumról, amelyről azt mondja, hogy az erő, hatalom, energia, végtelen, személyiség stb., hogy lehet azt állítani, hogy megismerhetetlen? *Boutroux* szerint »nincs más megismerhetetlen, mint az ismeretlen, vagyis az, amit ma nem ismerünk, de talán holnap ismerni fogunk«. Teljesen illuzórius a Spencer-féle agnoszticizmusban az objektív módszer elválasztása a szubjektivizmustól. Az objektivizmus szerint a tények alkotják a tudás forrását. Hogy lehet ezzel a módszerrel a végtelenségbe emelkedni? Aki következetes a maga objektivizmusában, az nem ismer abszo-

lutumot, vagy ha igen, azt a világon kívül látja. Igen szépen jellemzi különben Boutroux az objektív és szubjektív viszonyát. Szerinte e kettőt elválasztani nem lehet egymástól. Minden tudományban az objektív elem mellett ott van a szubjektív is. Sőt ha volna teljesen objektív tudomány, még akkor sem lehetne ezt a módszert általánosítani. Nem a tárgy alkalmazkodik a módszerhez, hanem megfordítva. Bármilyen éles elmével válasszuk el azért a szubjektumot és objektumot egymástól, de ezen elkülönítésre rácsafol az élet, ahol az alany és a tárgy, az érzéki és az érzékfeletti, a vallás és tudomány együttesen jelennek meg. A vallás legfőbb tárgya nem a megismerhetetlenség földöntúli honában lakozó rideg eszmény, hanem a mi földünkön is élő és munkálkodó hatalom.

Boutroux szerint a naturalizmusnak harmadik formája a *Haeckel-féle monizmus*, amely a Comte és Spencer dualisztikus rendszerével szemben minden dolog törzsökös egységét állítja s ebből az egységből magyarázza a vallás és tudomány viszonyát is. Sokan Haeckel Ernőnek nem adnak helyet a bölcészek társaságában. Őt tisztán természettudósnek tekintik. De Boutroux őt is ide sorozza. Mi is úgy látjuk, hogy nélküle hiányos lenne az újkori filozófia ismertetése. Haeckel szerint a teológusok és a metafizikusok túlzó dogmatizálásával szemben ideje, hogy a tudomány is kilépjék a laboratóriumi munkálatok szűk köréből s a tények megállapítása helyett megteremtse a «tudományos filozófiát», amelynek keretében a tudomány által teremtett eszközök segítségével megmagyarázza a világ keletkezését s a természet törvényeit. Az ilyen filozófia tartalmát e két szó fejezi ki: »Monizmus és evolucionizmus.« A lét egy és minden lény egyforma természetű. A lét változás alatt áll, de ez a változás mechanikai természetű csupán. Erről a »filozófiai« magaslatról kiindulva a tudomány egészen ellentétes következtetéseket von le, mint aminők a vallásos dogmákban jutnak kifejezésre. Az antropomorfizmus, a mesterséges teremtés, a természetfeletti helyébe a naturalizmus, a folytonosság a természetes teremtés fogalmait helyezi. A természetben semmi sincs, ami a természetből megma-

gyarázható ne volna. Mózes vagy Darwin? Kijelentés vagy tapasztalat? Vallásos illúzió vagy tudomány? Itt kompromisszumnak nincs helye. Itt választanunk kell. Haeckel szerint a választás könnyű, mert az ember számára ma már nincsenek világrejtélyek. Miképpen oldja meg hát a monizmus az erő, a mozgás problémáját? Átv teszi a Spinoza-féle szubsztancia elméletet. A szubsztancia magában véve anyag és erő. Nincs szüksége arra, hogy kívülről mozgassák. Az atomban már benne van a lelki élet kezdete. A fejlődés tisztán mechanikai természetű. Ilyen kétmiai és mechanikai folyamat eredménye az ember is.

Természetes, hogy a Haeckel »filozófiája« mellett nincsen semmi létjogosultsága a vallásnak. Csupán gyakorlati szükségből, átmenetileg keresi vele a kapcsolatot. Ezért állítja be a teológusok szentháromsága helyébe az Igaz, Jó és Szép kultuszát. Hogy pedig a vallás gyakorlati szüksége is megszűnjék s hogy az egész világ monista közösségekké alakuljon, el kell választani az egyházat az államtól, át kell alakítani a nevelés alapelveit, fokozatosan szét kell szaggatni minden vallási kapcsolatot.

Nagyon érdekesek azok a megjegyzések, amelyekkel Boutroux kíséri a Haeckel tanait. Ezeknek során szépen kimutatja azoknak ellentmondásait, tarthatatlanságát. Haeckel nem értette meg a vallások lényegét; nem számolt az ember lelki szükségleteivel; az anyag törvényeivel kívánt behatolni a lelki élet titkaiba is. Eljárását leginkább e mondat jellemzi: »Haeckel filozófiává emelte a tudományt avégre, hogy általa megdönthesse a vallásokat és ezután vallássá emelte a filozófiát, hogy azt a régiék helyére tehesse.«

A naturalizmus utolsó alakja a »pszichologizmus és szociológizmus«, ami Boutroux könyvének I. részében a 4-ik fejezetet alkotja. Ennek kiindulási pontja az, hogy többé nem a vallás tárgyait teszi vizsgálódása központjába, hanem a vallásos jelenségeket, amint azok adva vannak. Így a vallást bevonja a tudomány körébe s azt is a tudománynak egyik tárgyává teszi. Ezen a téren még nagyobb eredményekkel nem számolhatunk be. Itt csak a kezdet kezdetén vagyunk. Kérdések és feltevé-

sek állanak előttünk, amelyekre a pszichológia és a szociológia keresi a helyes, tudományos feleleteket.

Azonban Boutroux itt is igen helyesen figyelmeztet egy nagy tévedésre. Arra, amely a vallást is a tudomány mérlegébe kívánja tenni. Vajjon egy vallásos tényt, amely titkos erőket és láthatatlan érzelmeket rejt magában, lehet-e a tudomány módszereivel magyarázni? Vajjon a vallás alkotó elemeinek tudományos magyarázása nem vezet-e előbb-utóbb magának a vallásnak a megsemmisítésére? Olyan kérdések ezek, amelyeken hajótörést fog szenvedni a pszichologizmus és szociologizmus ama törekvése, mellyel a vallás és tudomány problémáját közmegnyugvásra megoldhatná.

A Boutroux könyvének II-ik része a *spiritualisztikus* irányzat főbb képviselőit ismerteti és értékeli. Ezek között első »Ritschl és a radikális dualizmus«. (I. fejelet.) Míg az eddigi rendszerek a vallást csak annyiban ismerik el, amennyiben a tudománnyal nem ellenkezik, addig a következőknél a vallás áll első helyen. Ezek szerint a vallás maga különleges elveire támaszkodik ugyan, de azért keresi a tudománnyal való összhangot, mert különben a világtól elzárkózva, lassanként elmaradna. Ezen az alapon állva Ritschl és tanítványai hirdetik, hogy a vallást meg kell tisztítani a filozófiától és intellektualizmustól. A vallás élet és természetfeletti tevékenység. Ide nem érhet el a tudomány, amely csak a természeti jelenségeket öleli fel. A vallás tárgya szellemi; fölüláll az anyag törvényein s ezért hozzá az elméleti megismerés el nem juthat. Meg kell szabadítanunk a vallást minden tekintélytől, amelyek eddig rajta élőskekedtek. Így marad meg a vallás szubjektív alapja: az érzelem, a hit. Ez az érzelem a kijelentésből és szentírásból tápálkozik s így egyesül mások érzelmeivel az egyházban anélkül, hogy függetlenségéről és autonómikus jogairól lemondana.

Sokan vannak ez iránynak hívei, akik a vallás lényegét s annak történelmi alakját, a szellemit és betűt, a lelket és testet élesen megkülönböztetik egymástól. Boutroux az ő mély belátásával készséggel elismeri az elmélet előnyeit, amelynél fogva a vallás számára talált egy

biztos menedéket, ahova a fizikai tudományok el nem érhetnek. Megoltalmazta a vallás függetlenségét stb. De ezekkel szemben rámutat arra a dualizmusra, amely az egyén belső vallásos tapasztalata és a biblia s a kijelentés között fennáll. Ha a vallásos igazság egyetlen kriteriuma az ember személyes tapasztalata, hogy lehet akkor őtet arra kényszeríteni, hogy régen lejátszódott tényeket vagy más emberek vallásos tapasztalatait magáévá tegye? Ha az egyéni hit fölül áll minden dogmán, minden egyházon, minden hagyományon; ha minden értelmi tartalmat elválasztunk tőle: akkor az pusztá absztrakcióvá lesz s minden fanatikus ember, az ő pusztá hite alapján, akár a Pál apostol vallásosságával dicsekedhetnék. Az üres szubjektivizmus eme veszélye ellen, Boutroux szerint, nem úgy védekezhetünk, ha az elvont értelem elméleti szempontjait követjük, hanem úgy, ha »az élettal (egyesített értelem« segédforrásai által gazdagítjuk lelkünket. Ha nem elzárkózunk a tudomány és az ész ostromai elől, hanem, ha azokat magunkévá téve eszközöket készítünk belőlük ideális céljaink elérésére.

Ezek után önkényt felmerül a kérdés, hogy nem lehetne-e a vallás és tudomány határait megállapítani úgy, hogy mind a kettő a maga területén végezze hivatását? Éppen e kérdés körül forgó elméletek ismertetése teszi a Boutroux könyve II-ik részének második fejezetét, melyben »a vallás és tudomány határai« cím alatt rámutat azokra a sikertelen törekvésekre, amelyek ezt a célt szolgálták. Ezek a törekvések már azért is meddő kísérletek maradtak, mert a vallást és tudományt úgy fogják fel, mint két egymással versenyző hatalmat, amelynek célja az, hogy egyik a másikat kiirtsa, lehetlenné tegye.

Valamivel közelebb férkőzik a problema megfejtéséhez »a cselekvés filozófiája« (III. fej.), amely már a vallás és tudomány eredetét az emberi szellem közös forrásában keresi. A pragmatizmus szerint az élet mindennek az alapelve. Minden eszme, meggyőződés igaz, ha az élet igazolja. Tudomány és vallás: az életnek két mozzanata. Az első az értelmi tevékenység, a második az akarat munkája. A tudomány tárgya a világ, a vallásé Isten. Bármilyen nagy

különbség van köztük, de azért összetalálkoznak az emberi természetben. A tudomány az embert bevezeti a természet titkaiba, a vallás pedig Isten munkatársává teszi. Végeredményében mind a kettő az életet mélyíti és termékenyíti. Alapjában véve a vallás és tudomány egységbe olvad össze az emberi cselekvésben, amelyből mind a kettő származik és amelyet mind a kettő megtermékenyít. Mégis kölcsönösen függetlenek egymástól, amennyiben az egyik a való életet öleli fel, a másik pedig a minden élet elve felé fordúl. Mind a kettőnek szüksége van külső formákra, de ezek a formák soha sem tökéletes kifejezései az igazságnak.

Boutroux bár elismeri, hogy a cselekvés filozófiája sok ellentétet megszüntetett, amelyeket az értelem fennhagyott s a jövőben még van hívatása, de mostani kezdetleges alakjában nem tudja teljesen megoldani a kérdést. Nagy hibája az utilisztikus cél, amelynek mind a tudományt, mind a vallást aláveti. De másfelől nem látja azt a belső összhangot sem a kettő között, amelyet a pragmatista filozófusok kifejtettek, mert az elmének és az akaratnak dualisztikus tevékenysége mégis fennmarad. De nem állhat meg a pragmatizmusnak az az irányzata sem, amely a cselekvést az értelem fölébe helyezi s a vallásból minden értelmi elemet kiküszöböl.

Utolsó fejezet *Boutroux* könyvében »James Vilmos és a vallásos tapasztalatok« címet viseli. A legnagyobb részletességgel és rokonszenvvel foglalkozik a «tudós pszichológus, a mély és finom gondolkodó, az elragadó íróval»: *James Vilmossal*. James szerint a vallás lényege a személyes vallásban van. A vallás és a pszichológia körébe tartozik azért a leghelyesebb módszer, a radikális empirizmus. Az egyetlen tény, ami a pszichológiában is, meg a vallásban is adva van, a folytonos mozgékonyságban levő »tudatmező«. Ebben kell a vallásos jelenségeket megragadnunk. Feladatunk kettős, ú. m. a vallásos tapasztalat természetének a meghatározása és értékének a megállapítása. Ami az elsőt illeti, határozottan vannak az emberben olyan érzések, amelyekről semmiféle képzeletünk nincsenek, de amelyek mégis hatnak szívünkre és akara-

tunkra. Vannak emberek, akiknek természetes optimizmusa, mások pedig, akiknek pesszimizmusa mutatja a bennük levő vallásos érzést. Így hát a vallásos cselekedetek nem kívülről kapott idegen elemek, hanem hozzátartoznak az emberi természethez. A vallás igaz lényege szerint mindenkinek személyes ügye úgy, hogy a vallásos tapasztalat annyiféle, ahány egyén. Mindenki a saját temperamentuma szerint él. A vallás alapjában véve, ha érzelem is, de azért értelmi elemek mindig vannak benne. Ami a vallásos tapasztalat értékének a megállapítását illeti, itt James teljesen pragmatista alapra helyezkedik. Minden eszme és érzelem értékes, ha azt a tények igazolják, ha áldásos és jótékony hatású. Milyen hatása van, vagy milyen gyümölcsöket terem a vallásos érzelem? Van-e más eszközünk, amellyel ugyanazt az eredményt elérhetnők? Ez dönti el a vallás értékének a kérdését. A vallásos élet gyümölcse a szentség: az ájtatosság, könyörületesség, lelki erő, tisztaság, szigorúság, engedelmesség, szegénység, alázatosság. Bár ezek sokszor túlzott alakban jelennek meg, de mindig az akaratot edzik s az energiát növelik. Az önzetlenségnek és az energiának a valláshoz hasonló forrását sem az egyén, sem társadalom nem találta fel. A vallásnak ez a szüksége és pótolhatatlansága a legerősebb bizonyíték — James szerint — igazsága mellett is. Arra a kérdésre, hogy az egyén szubjektív érzéseinek meg van-e a (valóságban létező tárgya, vagy a vallásos hit csupán valamely meghatározhatatlan elem, amelyről az értelem semmi fogalmat nem alkothat: James a »küszöb alatt«
 «én»-nek a felfedezésével ad feleletet. Eszerint van az emberi «én»-nek egy része, amely meghaladja a tudatos ént, amelynek segítségével az ember az érzéki világon felül álló szellemi világgal áll folytonos összeköttetésben. Ebből az elméletből vezet le az összes vallásos jelenségeket. James teljesen értéktelennek és meddőnek mondja azokat a tudós vitákat és elméleteket, amelyek a tudomány és vallás logikai összeegyeztetése körül folytak és keletkeztek. A természetet a maga mérhetetlen különféleségében különböző módszerekkel lehet megközelítenünk. »Tudomány és vallás két egyformán hiteles kulcs, amelyekkel

a világegyetem kincseit megnyíthatjuk.« Az egyik a dolgok egyik, a másik a dolgok másik oldalát tekinti, de mind a kettő egyaránt örökéletű s egyik a másikat soha sem helyettesítheti.

A *James* elmélete ellen is mind a tudomány, mind a vallás nevében hangzottak el ellenvetések, amelyek egy részét Boutroux is magáévá teszi. A tudósok kifogásolják a megismerésnek a *James* által elfogadott módját. Kétségekbe vonják, hogy a szubjektív tapasztalatnak meg volna a megfelelő objektív valósága. A vallás nevében különösen annak föltétlen szubjektivizmusát kifogásolják. A vallásos tapasztalat nem lehet ment minden fogalomtól, dogmáktól, szertartástól és intézményektől. Ezenkívül a vallás társadalmi jelentőségére nincsen figyelemmel *James*.

Most elérkeztünk a kezünkben levő könyv legérdekesebb és legértékesebb részéhez. Vajjon az, aki ilyen szép perspektívát nyitott meg előttünk a tudomány és vallás viszonyára, aki ilyen fölényes biztonsággal kezeli a kérdést: ő maga hogyan vélekedik róla? Mélyreható tanulmányai kezébe adták-e neki a titok kulcsát? Ezek után tud-e valami újat és elfogadhatót mondani a problema megoldására nézve? Ezekre a kérdésekre felel Boutroux, könyve *befejezésében*. Ő a kérdést olyan formában állítja föl, hogy vajjon a tudományos szellem meghagyja-e vagy kizárja a vallásos szellemet? Mielőtt a kérdésre felelne, rámutat arra a nagy átalakulásra, amelyen a tudomány fogalma átment, amelynél fogva ma már a merev dogmák is intellektualista fogalmak helyett a mozgékony és változó élethez való alkalmazkodásban nyilvánul. A tudomány mind tágabb teret enged a szubjektív életnek úgy, hogy »az igazi tudomány nem választható el a tudósoktól«. Éppen ezért a tudományos szellem nem zárja ki a vallásos szellemet. Tudomány és vallás »különböző, de nem összeférhetetlen dolgok«. Sőt amidőn az élet feltételeinek a szempontjából vizsgálja a kérdést, arra az eredményre jut, hogy »a vallás az embernek gazdagabb és mélyebb életet nyújt, mint amilyen az értelmi élet«. Semmi jel sem mutat arra, hogy az emberiség szakítani kívánna a vallással. A vallás a múltban is kellő életké-

pességet és hajlékonyságot tanúsított, amellyel a különböző korokhoz és társadalmakhoz alkalmazkodni tudott. És a jövőben is, ha nem csupán a buzgó hitet ápolja, hanem a társadalom eszméihez, érzelmeihez és életéhez kapcsolódik, fennmaradása biztosítva van. Tudomány és vallás megmarad két különböző formának. Bár összeütközésük és küzdelmük nincsen kizárva; de ez a küzdelem mind a kettőt megedzi »és ha majd az ész kerekedik felül, különálló elveikből, amelyek egyúttal szélesebb körűek, erősebbek és hajlékonyabbak lettek, egy új, mind hőségesebb, gazdagabb, mélyebb, szabadabb, szebb és észszerűbb életforma fog kialakúlni«.

Ha ezek után a *Boutroux* könyvét helyesen akarjuk értékelni, ne keressük benne és ne várjuk tőle azt, amit adni maga sem akart. Ne keressük benne egyik vagy másik újkori filozófusnak teljes rendszerét. Ebben a tekintetben nagyon fogyatékosnak találjuk. Az újkor rendszeres filozófia-történetét is ok nélkül keresnők benne. Az író legfőbb célja a tudomány és vallás viszonyának megvilágítása az újkori bölcselek írásai alapján. És ebben a tekintetben minden igényt a legteljesebb mértékben kielégít. Nemesak ridegen kiválasztja egyik vagy másik filozófus rendszeréből azt, ami céljának megfelel, hanem azt nagy türelemmel elemzi, magyarázza és igazságos kritikai megjegyzésekkel kíséri. Az írókat kapcsolatba hozza az írásával; mert szerinte nincsen olyan objektív tudomány, amelyből a szubjektív elem teljes mértékben hiányzanék. És örömmel kiált fel, amikor pl. *James* műveiben kereste a tudós írókat s ehelyett megtalálta az embert. Az embernek ez a megbecsülése, a különböző egyéniségeknek elfogulatlan értékelése mély és őszinte vallásos érzélemmel párosul nála. »Az egyéniségnek, mint ilyennek, a tudatlan és tudós, a bűnös és becsületes ember egyéniségének egyaránt külön értéke van«. Szerinte »az a világ, amelyben a személyiség, a tévedés és a hiba elkövetésének szabadsága, a változatosság és összhang uralkodnak, a vallásos ember számára jobb, szebb, az isteni tökéletességhez hasonlóbb, mint egy olyan világ, amelyben minden csak egyetlen, változatlan formula mechanikai alkalmazása volna«. Minő

szép és magas életfelfogás ez, a dogmatizmus ama merev apostolainak felfogásával szemben, akik most a tudomány, majd pedig a vallás nevében az életet maguk különleges elveiknek a prokrusztési ágyába kívánnák szorítani. Nála az élet joga a legelső és legistenibb jog. Ezt a jogot semmiféle hatalom el nem konfiskálhatja. Sem a tudomány, sem a vallás öncél nem lehet. Mind a kettő eszköz csupán. Eszköze az élet szépítésének, fejlesztésének és termékenyebbé tételének. De egyenjogu eszközök, amelyek ha különböző úton is, de egy célt szolgálnak. Azonban amint a vallás nem teheti a tudományt a maga szolgálójává, úgy helytelen az az eljárás is, amely a tudományt teszi a vallás kriteriumává. »A vallásos megismerés, amelynek tárgya nem az, ami van, hanem az, aminek lennie kell, nem határozható meg a tudományos megismerés módjára«. De ez nem azt teszi, hogy a kettő teljesen független egymástól. A skatulyázó értelem bármennyire is elkülönítse őket egymástól, de az életben »köztől« van közöttük.

Bármennyire is méltányoljuk *Boutroux*-nak az élet különböző változataihoz simuló fejtegetéseit, széleskörű gondolkozásra indító, gazdag adatgyűjtését, szellemének elragadó szikrázását: végső következtetésével még sem értetünk egyet. Ő ezt így fejezi ki: »Ez a két önálló hatalom (tudomány és vallás) mindig csak *közleledhet* a béke, az egyetértés és az összhang felé anélkül, hogy valaha is azt tarthatná, hogy célhoz ért; mert ez az ember sorsa.« Nem hisszük, hogy ez legyen az utolsó szó a tudomány és vallás viszonyára. Mi e tekintetben inkább *Jamesszel*, a kiváló amerikai pszichológussal tartunk, aki igen is el tud képzelni a kettő között egy olyan összhangot, amelyben hatásukat és erejüket nem az egymás elleni küzdelemben merítik ki, hanem közös céljuk munkálására szentelik s azt a célt a legteljesebb mértékben meg is valósítják.

A vallástanítás története.

Írta: **Benczédi Pál.**

(Folytatás.)

Az újkori bölcsélet hatása a nevelésügyre és a vallástanításra. Verulami Bacon.

A renaissance és humanizmus századokkal egyidőben a reformáció valóságos forradalmat jelentenek a középkori egyháziassággal és egyházi műveltséggel szemben. Azonban hogyha az ember és emberiség hívatását nézzük, ha a nagy világ számtalan jelenségeit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a reformáció korabeli mozgalmak alapján keletkezett nevelési rendszer is rendkívül szűkkörű, nagyon egyoldalú s hogy a reformáció egyháza visszasüllyedt az azelőtt kárhóztatott betűimádásba, ami ellen magában az egyházban is visszahatás támadt a pietizmusban, amint fennebb láttuk. A középfokú nevelés terén a Sturm rendszerét fogadták el, mely rendszernek minden érdeme elismerése mellett is lehetetlen nem látni egyoldalúságát. Igaza van Browningnak, midőn úgy jellemzi a Sturm rendszerét, hogy az csupa szótanulmány. A tanulóifjúságnak az iskolában görög és latin nyelvvel, görög és latin verseléssel kellett idejük legnagyobb részét eltölteniök, ami mindenre alkalmas volt, csak éppen arra nem, hogy önálló gondolkozású, az élet változó körülményei között helyüket megálló egyéneket neveljen. Szinte erre is el lehetne mondani Mefisztófelesznek jellemző gúnyját, midőn az észnek Spanyol-csizmába való szorításáról beszél.

A kornak ezen általános jellemvonása ellen irányúl az új-kor küszöbén álló filozófusnak, Verulami Bacon Ferencnek bölcselete. Bacon szakított a régi deduktív módszerrel, amely az előre igaznak föltételezett elvnek

valódi voltát bizonyítgatta a Mefisztók többé, vagy kevésbé szellemes módszerével s helyébe az indukciót vezette be az igazság megismerése módszeréül. Így Bacon nem a már megtalált, vagy a megtalálni vélt igazságot bizonyítgatja, hanem igyekszik az igazságot az egyes jelenségek-ből megalkotni. Bacon filozófiája tapasztalati alapon áll. Hogy megtalálhassa az igazságot, azért mellőz, sőt szívesen lerombol minden előítéletet, minden bálványt (idol). A »Novum organum« című művében azt mondja, hogy a bálványok (idol) és hamis ismeretek állanak az emberi értelem előtt. Ezeket el kell távolítani, ha az igazság rendszerét akarjuk megismerni. El kell tüntetni a törzs, a barlang, a fórum és szintér bálványait, hogy tisztán láthassunk. Tévedés azt hinni — így szól Bacon — hogy érzékeink csalhatatlan mértékei a világnak. Az érzéki észrevételek és az értelem megnyilvánulása az emberi természetnek megnyilvánulásai és nem a mindenségnek való képei. Az emberi értelem a teremtett tárgyakból kiömlő sugarakat fogja föl, mint egy görbe tükör, amely a maga tulajdonságait összevegyíti a visszavert tárggyal s így hamis alakot és színt ad neki... A tudomány nem más, mint az igazság személyesítése, mert a létnek igazsága s a tudománynak igazsága ugyanegy, a különbség csak annyi, ami a valódi és visszavert sugár közt van.³¹ Ezzel lerakja alapját az ismeret-elméletnek s felnyitja az emberek szeméit minden téren, megkezdődik a vizsgálódás még a teológiai tudományok terén is. Ez nagyon fontos, mert Bacon az, aki a filozófiát fölszabadítja a teológia gondnoksága alól.

Magában a teológiai tudományokban Bacon nem alkotott semmi maradandót, elfogadta egyszerűen a hagyományos tanokat, hiszen diplomata volt, hanem az már fontos, hogy ő nemcsak a kijelentés alapján, hanem más úton is el tudott jutni az Isten fogalmához. »A felületes természettudomány elvezet Istentől, az alapos tudás pedig hozzá vezet.«

³⁰ Lord Bacon, his Philosophy and its influence upon Education. Bernard : English Pedagogy 85. l.

Bacon a tudományoknak csaknem minden ágával foglalkozott s így foglalkozott a neveléssel is. Azonban reánk nézve nem annyira az ő nevelési elvei, mint a neveléstudományra tett hatása fontos, mert vele hatalmas áramlat indul meg, mely hat a neveléstudományra és hat a szorosabb értelemben vett vallásos nevelésre, a vallástanításra is. Bacon filozófiája rávezette a pedagógusokat arra, hogy az emberi természettel bővebben foglalkozzanak s így megalkotta az úgynevezett természetes rendszert. Ezen a téren nevezetes az angol Locke János, a francia Rousseau s az úgynevezett gyermekbarátok (Basedow, Salzmann stb.) működése.

Locke János.

Locke János (1632—1704.) működését nem nevezik kimerítőnek a tudományos pedagógia terén, de azok a nagy részben még ma is helyes alapelvek, melyeket »Some thoughts on Education« című művében ad, föltétlenül megkívánják, hogy bővebben foglalkozzunk vele. Locke nemcsak a gyermek szellemével s a fölállított iskolai tárgyakkal foglalkozik, hanem foglalkozik azzal is, aki nem hagyható számításon kívül, a nevelendővel és a nevelővel. A nevelőre nézve is meg van a maga nézete, de sokkal inkább a gyermekkel foglalkozik. A nevelőtől nem azt várja, hogy a tudományok nagy tömegével rendelkezék, hanem ügyességet, találékonyságot tétellez föl nála. Locke orvosnak készült s talán ennek tulajdonítható, hogy oly részletesen körülírja a gyermek testi nevelését. Leírja, milyen ruházatban járjon, hogy edze erejét az idő viszonytagságaival szemben s azt akarja, hogy a gyermek erkölcsileg is oly erős legyen, mint testben. »Megfelelő gond fordítandó arra, hogy erős és élénk legyen a gyermek, hogy engedelmeskedhessék és végrehajthassa az ész parancsait; az a legfőbb feladat, hogy kedélye oly tiszta legyen, hogy minden cselekedete méltó legyen az észszerű lény kiválóságához és méltóságához. (25. §.) Éppen úgy, mint a testnek erejét a nehéz munka növeli, növeli a lélek erejét is. Az erénynek és bűnnek főelve, forrása arra helyezendő, hogy az ember tudja megtagadni magát kívánsá-

gaival szemben, nyomja el hajlandóságait, szenvedélyeit s kövesse tisztán azt, amit az ész diktál neki, még ha vágyai másfelé ösztökélik is. (27. §.) A józan ész az, amely megmondja az embernek, mit kell cselekedni, ezt hirdeti Locke. Meg van győződve, hogy a nevelés az embert egészen jóvá teheti, mert hiszen ő a lelket fabula rasanak, üres lapnak nézi s így ha el is ismeri az örökölt hajlamok befolyásoló hatalmát, azért azt tartja, hogy a megszokás, a környezet egészen átalakítja az embert. Locke a nyilvános iskolát az erkölcsi nevelés szempontjából károsnak tartja, ami egyik jele annak, hogy Locke nem az általános népnevelés, hanem inkább a főúrak gyermekeinek nevelését tartja szem előtt. Nem szaktudósokat, hanem élénk, a természet és az ész törvényei szerint élni tudó embereket akar nevelni.

Locke igen sok hasznos utasítást ad a tanítás menetére nézve. Hangsúlyozza, hogy a tudományt nem bottal kell a gyermek fejébe verni, a tudományok iránt való érdeklődést fölébreszteni. Azonban ezen, különben tanulmányos utasítások tárgyalását mellőzzük, csupán magára a vallástanításra vonatkozó elveivel foglalkozunk.

Locke azt mondja, minden embernek, akármilyen származású, magát mások előtt értékesé és szeretetre méltóvá kell tennie, mert enélkül boldog nem lehet. Ezért korán lelkébe kell vésnie az Istent, mint mindenek atyját, akitől minden jót nyerünk, aki szeret minket és gondoskodik rólunk s a legfőbb lény iránt való szeretetet kell fölébreszteni. »Ez azonban éppen elegendő kezdetnek, mert ha túlságba megyünk a Végtelen lény tulajdonságainak magyarázataival, a gyermeknek feje megtelik hamis eszmékkel, vagy pedig meg nem értett, zavaros fogalmat táplál belőle. Mondjunk csak annyit neki alkalomszerűen, hogy Isten teremtett és tart fenn mindent, hall és lát mindent és jót tesz azokkal, akik szeretik és engedelmeskednek neki. Azt hiszem, jobb volna, hogyha az emberek megállanának az Isten ezen eszméjénél, ahelyett, hogy túlsokat kíváncsiskodnának tudósokkal arról a lényről, akiről mindenkinek el kell ismernie, hogy felfoghatatlan, mert akik még nem tudnak különbséget tenni a megis-

merhető és megismerhetetlen között, igen könnyen a babona vagy az átheizmus karjai közé dobják magukat, Istent vagy magukhoz hasonlónak gondolják (mert más nem tudnak elképzelni), vagy pedig nem bíznak bennel. Hajlandó vagyok azt gondolni, hogyha vigyázunk arra, hogy a gyermek reggeli istentiszteleteken részt vegyen és értelmi képességeihez szokott imákat hallgathasson, sokkal többet használ ez nekik, mintha figyelmüket szétszórjuk a fölfoghatatlan lény iránt való tanulmányozásban. (129. és 130. §.)

Az Isten helyes ismeretével kapcsolatosan Locke igen hasznos útastítást ad a rossz szellemek, a mumusok ellen való védekezésről. A gyermeket különösen a szolgák bizonyos félelmetes manókkal, vagy más ilyen képzelt lényekkel szokták ijesztgetni, ami nagyon rossz, mert a gyermeki lélek különösen sötétben fél s fantáziája igen sok hamis képpel telik meg, ami a gyávaság érzelmét táplálja. Hogy az ilyen meggondolatlan ijesztgetéseknek mily hatása van, azt egy példával mutatja be Locke. E példa szerint egy helységben volt egy őrült, akit a gyermekek folyton gyötörtek, bosszantottak. Az őrült egy alkalommal kardot szerez és azzal indul az őt bosszantó gyermekek után. A gyermek teljes erejéből szalad hazafelé s midőn hazaért, egyenesen az ajtóhoz rohan, honnan visszanézve magához közel látja üldözőjét. Még van annyi ideje, hogy az ajtót kinyitja, beugorjon a reája mért ütés elöl és az ajtót maga után bezárja, de az esetet nem felejtette el soha. Még férfikorában is mindig visszaemlékezett az ajtó küszöbéről, valahányszor átlépte azt és az őrült ember képe eszébe jutott. Így vagyunk a gyermeki lélekbe korán beburjánzott értelmetlen, rémítgető babonás mondásokkal, melyek ellen úgy lehet védekezni, hogyha vigyázunk a gyermekekre, hogy ne halljanak ilyent s ha mégis hallottak volna, akkor helyes neveléssel el kell oszlatni az ily balhítet, aminek emléke úgy is megmarad a lélekben, mint a fenyegető őrült embernek képe.

Locke a növendék részére ajánlja az úri imának, a hiszekegynek és a tizparancsolatnak tanítását, de nem könyvből, hanem a tanító előlmondása után. A bibliaol-

vasásra nézve pedig kikel az akkori iskolában szokásos módszer ellen, hogy olvasni a bibliából tanuljanak, mert az sem az olvasni tudást, sem pedig a vallásos érzést nem tökéletesíti. Lockének erre vonatkozóan az a helyes álláspontja, hogy mindig a gyermek képességeihez kell mérni a tárgyat. »Minő öröm, vagy bátorítás lehet abban, ha a gyermek a szentkönyv azon részét olvassa, amelyeket nem ért? És mily kevésbé érthetik meg a gyermekek Mózes törvényeit, Salamon énekeit, a próféták írásait az ó-szövetségben, az apostoli leveleket s a jelenések könyvét az új-szövetségben! Az evangéliumok és az apostolok cselekedeteinek történetei sokkal könnyebbek, de mégis a gyermek értelméhez alkalmatlanok. Elismerem, hogy a vallás alapelvei innen és az írás szavaiból ismerhetők meg, de a gyermeknek nem tanítható más, csak ami képességéhez és ismeretköréhez illik.« Oly megjegyzések ezek is, amelyek az újabb pedagógiának elismert elvei lettek. Locke helyteleníti azt is, hogy a bibliát az olvasni tanulás kedvéért végig olvassák. A könnyebb elbeszéléseknek megtanulását ajánlja, de nem a biblia szövegéből, hanem a tanító előmondása után.

Ezekben vannak lefektetve Locke Jánosnak az általános pedagógiára és a vallástanításra vonatkozó nézetei. Ő iskolát nem alapított, mint Spener és Francke, de azért elméletei nagy hatással voltak az általános nevelésügyre s nem hagyta érintetlenül a vallástanítás kérdését sem, ő az első Auguszlinus után, aki a bibliai történeteknek tanítását hangsúlyozza s mely elmélet csak a legújabb időben jött gyakorlatba.

Az a mozgalom pedig, melyet Angliában deizmusnak neveznek s mely Európa többi országaiban is tért hódított, az általános szellemi felvilágosodást vonta magára mindenütt s így a teológiára s a vallásra is jótékony hatással volt.

Rousseau és a filántropisták.

Már Locke említi, hogy a korában levő iskolázás nem az életnek, hanem az iskolának nevelt (*non vitae sed scholae discimus*), minek folytán igyekezett az isko-

lát a világgal, az élettel összhangba hozni. Rousseau (1712—1758.) ennél is tovább megy. Ő egészen a természetnek, a természet kebelén nevel a természetben levő hamisíthatlan erővel. Locke nevelési elméletei a főúri ember nevelésére vonatkoznak. Rousseau Emilje apátlan, anyátlan járva s így semmiféle társadalmi osztályba nem tartozik. De had! lássuk a Rousseau-féle valóban természetes nevelés fő elveit s ezek között a vallástanításra vonatkozó gondolatait.

Rousseau «Emil» című, korában a világirodalomban páratlan hatást elért művében fejti ki nevelési elveit. Művét azzal kezdi: »Minden jó, ami az anyatermészet műhelyéből kikerül; minden elfajúl az ember kezei között«, ez az elv vonul végig »a természet ez evangéliumán«, amint Goethe nevezi a magával ragadó művet. A rosszat az ember, a társadalom teremti, míg a természet valóban jó. Éppen ezért mindent helyesel, ami a természettel meg egyezik és mindent elvet, ami annak ellentmond. A gyermeket már csecsemő korában nevelés alá fogja. Ezzel kezdődik nevelési elméletének első foka. A gyermeket csak az anya táplálhatja, minden pólya, minden szoros ruha elvetendő, hogy a gyermek szabadon fejlődhesék. A gyermeknek csak természetes vágyai elégítenődök ki, mindaz, ami csak szeszély, figyelmen kívül hagyandó. Ezzel Rousseau az erkölcsi nevelés alapját akarja megvetni. Az erkölcsiség szempontjából a tulajdon eszméjét kell megismertetni vele. Ez a nevelési elméletnek második stádiuma. Erre az időre tartja fenn Rousseau az érzékek ápolását. Könyveket nem alkalmaz, de tanítja a mérést, rajzolást, geometriát, beszélést és éneklést. 12 évig még nem is ismerte a gyermek a könyvet, most megtanul írni, olvasni, de most sem tömi betűvel a fejét. 15 éves korán túl tanul meg csak idegen nyelvet, akkor is külföldre megy utazni s ott szintén természetes úton tanulja meg azt. Tanulás közben mindenre magának Emilnek kell rájönnie. A földrajzot úgy tanulja meg, hogy erdőn eltévedve, kénytelen ebéd idejére megtalálni a várost. Minden tanulása tapasztalati s így alapos és maradtandó. Rousseau rendkívül sokat ad a test egészséges, edzett és élénk voltára.

Vallástanításra vonatkozó elvei is éppen ily óvatosak, körültekintők. Semmit sem akar úgy tanítani, hogy a növendék meg ne értse. Már pedig Isten, örökkévalóság, végtelenség oly fogalmak, melyeket nem minden felnőtt ért meg, de a gyermektől még föltételezni is képtelenség. Hogy oly sok ember van, aki nagyhangú véleményt mond oly dolgokról, melyekhez nem ért, annak okát Rousseau abban találja, hogy könyvekből oly fogalmakkal tömik meg fejüket, melyeket nem értettek meg. Mivel a gyermek nem értheti meg, nem foghatja föl helyesen Istent, azért Istenről helytelen, babonás felfogása marad egész életében »Inkább ne legyenek semmi fogalmaik az Istenről, mintsem lealázók, csodaszerűek, sértők és hozzá nem értők. Nem oly nagy baj, ha Istent sehogy sem ismerjük, mintha félreismerjük«, így gondolkozik Rousseau. Az egész vallástanításnak az ő idejében meglevő anyagát, tartalmát, módszerét elveti. Kiragad az egyház tanaiból egy tételt: »Istenben hinnünk kell, hogy üdvözüljünk«. E tételt boncolja s arra az eredményre jut, hogy ha rosszul fogjuk föl e tételt, a legvérengzőbb türelmetlenségre vezethet. S hogyha csak ezen mondatnak értelmetlen ismétlésétől függ a menyországba való jutás, akkor azt hiszi, a szarkák és a kajdácok is éppen úgy a menyországba juthatnak, mint a jó gyermekek.

Jellemző a Rousseau modern korba beillő széles látkörére nézve, hogy a vallást nem felekezeti szempontból akarja tanítani. Mert hiszen a felekezetiesség szűk álláspontján az egyik vallás iránt való rajongás attól függ, hogy valamely gyermek hol látott napvilágot. Ha egy párisi gyermeket Konstantinápolyba, vagy pedig egy konstantinápolyi gyermeket Párisba vinnének, mindkettő megtudná, hogy mások mit tartanak az ő egyedül üdvözítő vallásáról. Tehát egyik vallás iránt való fanatikus szeretet, a másik vallás iránt való fanatikus gyűlölet attól a véletlen körülménytől függ, hogy valaki hol látott napvilágot. »A természet ez evangeliumában« nyoma sincsen a szűkkörű felfogásnak, hanem Rousseau éppen azt akarja, hogy az ő neveltje szívében általános emberszeretet gyökerezzen, hadd legyen részvéttel embertársai szenvedései, balsorsa iránt.

Most már az a kérdés, hogy mikor tanulja Emil a vallást, ha a gyermekkor naivsága, rövid látása nem jó alkalom, sőt szerinte káros hatású is? »Tizenöt éves korában még nem tudta, vajjon van-e lelke és talán 13 éves korában is korán volt azt megtudnia, mert ha előbb értesül arról, mint kellene, féltő, hogy azt soha meg nem tanulandja». Ilyen későreteszi Rousseau a vallástanítás idejét s hogy attól az önként kínálkozó kifogástól lefegyverezzen, amely a gyermek kíváncsiságaira vonatkozik, már jó előre azzal felel, hogy az ő neveltje semmi iránt sem érdeklődik, ami iránt nem kell érdeklődnie. Így aztán mestere vezet rá az igazi helyes elvek szerint való tudásra. Így aztán a nem sokat, de természetes úton tanult Emilből testben és lélekben erős ember, tiszta ítélőképességgel bíró lény lesz.

Rousseau tanításainak rendkívül nagy hatásáról vitatkozni fölösleges. Ezek az elvek nagyban hozzájárultak az Európát megrázó francia forradalom kitöréséhez. Viszont a műre vonatkozó kifogások is oly általánosan ismertek, hogy azokkal sem érdemes sokat bibelődni. Browning Oszkár mondja «Neveléstörténetében», hogy az, amit Rousseau természetnek nevez, nem is létezett soha. Mindent a természettől vár és mégis — ezt Kiss Áron jegyzi meg — a színpalak mögött ott áll a rendező, aki igazgatja Emil testi és szellemi fejlődésének útját. Rousseau nagy tévedése, hogy az embert, amint a világra jön, amint a természet kebeléből kikerül (ipsissima verba), valami új lénynek tekinti, akinek semmi összeköttetése sincsen előbbiről. Locke is a lelkét sima lapnak gondolja, de még sem tagadja meg az örökölt hajlamokat. Rousseau tagadja a történelmi hatalmak lételetét, amit pedig megtagadni nem lehet, mert az embernek oly vele született hajlamai vannak, amelyekkel a nevelésnek számolnia kell. Azt sem tudjuk aláírni, hogy a vallást csak a 18 éves korban kezdjük tanítani, mert azon az alapon, hogy Istent, végtelenséget, örökkévalóságot nem tudja a növendék felfogni, arra a véleményre is juthatnánk, hogy némely embernek még öreg korában is tanítunk vallást. A gyermek kis világában éppen úgy meg van a vallásos érzés, mint

a későbbi korban, sőt a gyermekkor sokkal inkább alkalmas a vallásos érzés ápolására, mint a fejlettebb kor. Azonban a »természet evangéliumából« kiömlő emberszeretet, hogy minden gyermekkel külön foglalkozzunk, hogy ne csak a tanítandó tárggyal, hanem magából a számításból ki nem hagyható egyénnel is foglalkozzunk s hogy vallásból nemcsak valamely felekezetnek szimbolikus könyve tanítandó, hanem tiszta, minden embert lelkére ölelő, szeretetet hirdető felvilágosított vallás oly igazságok, melyeknek hatása alól nem tudunk szabadulni s melyek eléggé megokolják Rousseau gondolatainak hódító népszerűségét.

Rousseau elveiből legtöbbit a filántropisták valósították meg. Ezek között első helyen *Basedow* (1723—1790.) érdemel említést. Basedowotatyja oly kemény bánásmódban részesítette, hogy hazúlról megszökött s egy holsteini orvos szolgálatába állott, aki felismervén a fiúban levő nagy tehetséget, lehetővé tette tanulását. Miután Hamburgban és Lipcsében tanult, a sorői lovagakadémián először a szépművészetek, utóbb a teológia tanításával bízták meg. Ezenkívül nagy irodalmi működést fejtett ki a filozófia és a pedagógiai tudományok terén s minthogy a felvilágosodásnak volt híve, az orthodoxok erősen támadták, sőt üldözésnek is volt kitéve.

Talán gyermekkori szomorú emlékei sugallatára történt, hogy az általa alapított s »filántropiumnak« nevezett intézetben a tanításnak minden módon való könnyítésére lörekedett. Ő volt szerzője a mézes-kalács betűknek, azonkívül intézetében a tanulást játékkal kötötte egybe. A vallástanításban is igyekezett új úton járni. A tanítványok szülőihez írott levelekből látszik, hogy a vallástanítást a helyiség lelkészére bízta, de a természetes vallásról és erkölestanról, mint »a bölcsészet legkiválóbb részéről«, az iskola gondoskodott.

Basedow nem helyesli a gépies imádkozást, a kényserű áhítatosságot és más orthodox módját az értelmetlen vallástanításnak.

Ugyancsak nevezetes filántropista *Campe Joakhim Henrik* (1746—1818.), aki először a hittudományok tanul-

mányozásának szentelte idejét, de pedagógiai tanulmányokkal is foglalkozott. A Basedow által alapított dessauri intézetben az alapító lemondásával igazgató lesz. Igen sok ifjúsági íratot is bocsátott közre. Legnevezetesebb ezek között a Defoe angol író után átdolgozott és a magyarul is több kiadásban megjelent »Erkölcskönyvecskéje«. (Pallas nagy Leikona.)

Salzmann Keresztély Gotthelf (1744—1811.) a filantropisták egyik legjelesebbje. Lelkésznek készült s mint ilyet hívta meg Basedow Dessaubá, azonban helyzetével nem volt megelégedve. Ő maga is újabb »filantropint« alapított s ez az egyetlen intézet, amely ma is fennáll. Ő is, mint a rokonlelkű Campe, hatalmas irodalmi munkódot fejltett ki. Művei közül, melyek az általános pedagógiai kérdéseken kívül a vallástanítás kérdésével is foglalkozik, megemlítendőek: Erkölcsei kezdőkönyv, ford. Berzsi Mihály. Az okos gyermeknevelés példája, stb. Van egy munkája, amely azzal foglalkozik, hogy miképpen lehet legkönnyebben tanítani a vallást. (Dittes: Neveléstörténet 206 l.)

Az akkor szokásos, értelemmel nem bíró vallástanítás ellen hatalmasan kikél. »Nem segíthetek magamon, távol kell tartanom a vallástanítástól mindazon eszméket, melyek ismeretünk körén s különösen a gyermeki ismeret körén kívül esnek. Attól tartok, hogy a gyermekek még megutálják az egész vallást, ha gyenge értelmüket emésztetlen eszmékkal sanyargatjuk. Lelkiismeretere kérdek mindenkit, felelhetünk-e arról, ha makacsul ragaszkodunk azon vallástanítási módhoz, melyről saját szemünkkel győződhetünk meg naponként, hogy tehetetlen arra, hogy gátat vessen a vallástalanságnak és a véteknek. Azok, amiket a teológusok az iskolában előadnak, többnyire nem gyermekeknek s különösen nem 6—10 éves gyermekeknek való. Azon rend, melyben mi a vallást a gyermekekbe oltani igyekszünk, merően ellenkezik a lélektannal. Módszerünk olyan, hogy szükségképpen kellemetlennek kell lennie a gyermek előtt. Mi kényszerítjük őket, hogy mindent, habár a legnagyobb ellenszenvvel s a legmértéktelenebb megerőltetéssel emlékezetükbe véssenek. Mi

lesz valószínű eredménye e gyötrelmeknek? Azt hiszik, hogy a dogmától függ az embernek erkölcsössége és vallásossága.³¹ Oly komoly aggodalmak vannak Salzmannaé a gyermek természetével nem törődő, csupán az előírt tananyagot a gyermek fejébe tömő konfesszionális vallástanítás ellen, mely aggodalmak jogosultságát tagadni nem lehet s melyek azóta sokszor ismétlődtek, de sohasem oly eredménnyel, mint a minővel kellett volna.

Uj eszmék hatása Magyarországon. Ratio educationis.

Láttuk már, hogy a protestantizmus nemcsak az egyháznak, hanem a népnevelés gondolatának is megújítója, reformációja volt. Azt tagadni nem lehet, hogy a protestantizmus is az iskolákat a maga elvei szerint rendezte be, hogy neki is az volt a célja, hogy a vallási igazságokat terjessze s az egyháznak hű és tántoríthatlan tagokat neveljen. Ámde a protestantizmus egyúttal az emberi haladásnak is egyik fokozata s alapelveiben benne volt a szabad vizsgálódás, az emberi elme eme legdrágább kincse s így nem egyoldalú embereket nevelt, mint a középkor, vagy pedig a jezsuita nevel, hanem az általános műveltségnek állott szolgálatában. A mai szemmel, a mai viszonyok szerint ezekben az iskolákban is találhatunk elég hibát, elég kivetni valót, de a múltnak bírálataánál csak akkor lehetünk igazságosak, hogyha az akkori körülmények számbavételével bíráljuk azokat. Ha így tekintünk bele a múlt történetébe, lehetetlen meg nem látnunk, hogy a mai iskola őre az egyház volt s így sok tekintetben jogosítatlan az a sok szemrehányás, amiben egyes pedagógusok és más írók részesítik az egyházakat. Legalább is a protestáns egyházak erre a szemrehányásra nem szolgáltak rá. Hanem ha számba vesszük azokat a történeti tényeket, mely szerint a protestáns egyházak már alapításuk alkalmával iskolák felállításához fognak s azok érdekében igyekeznek mindent megtenni, ha látjuk, hogy ezek az iskolák is éppen úgy, mint főntartóik, folytonos üldözésnek voltak kitéve, hogy a hatalom mindent megtett az őket

³¹ Idézi: Bánhegyi J.: Felekezeti iskolázás veszélyei 38. és 39. l.

lápláló életerő elvágása érdekében, akkor meg fogjuk tudni, minő erkölcsi érték van a protestáns iskolák múltjában. Már a 17-ik században megindul az ellenreformáció nagy mozgalma, de a protestántizmusra csak a 18-ik században vetette reá magát a katolikus állam-hatalom, hogy véglegesen végezzen vele. Ebben a tekintetben s hazánk alkotmányának eltiprásában legnagyobb sikerrel Mária Terézia királynő dicsekedhetik, akiért a magyarok életüket és vérüket s kevés híjján egész nemzeti létüket is föláldozták. Hiába volt a magyar protestántizmus joga az ország törvényeibe iktatva, hiába erősítette királyi eskű a protestántizmusnak kivívott jogait, azok az eskűk csak arra valók voltak, hadd legyen mit meg nem tartani. A protestáns iskolákat és templomokat igyekeztek bezárni, az alapítványaikat pedig különböző ürügyek alatt elszedték. Ha végig olvassuk ezen kornak történetét, úgy érezzük, mintha a gonoszság fejedelmei összeesküdtek volna, hogy minden elkövethető erőszakot elkövessenek a jog, törvény és igazság ellen...

A közoktatásügy Mária Terézia uralkodásáig egészen a felekezetek kezében volt. Az állam gyakran beleavatkozott a protestánsok ügyeibe, de azt nem a törvény értelmében, hanem a törvény ellenére tette. A közoktatásügyet rendező kormányrendelet először Mária Terézia idejében jelent meg 1774-ben, melynek rövidített címe: Ratio educationis. Tyersztyánszky Dániel és Úrményi József voltak szerzői e műnek, mely a nyugateurópai hatalmas eszmearamlatok hatása alatt készült. Már említettük, hogy Locke János, Rousseau, pietisták és filántropisták mily hatalmas szellemi áramlatot indítottak meg, ezeken kívül pedig Leibnitz az ő egyetemes gondolkozásával egészen új eszmearamlatot vitt be Európa gondolkozásába. II. Frigyes udvara telve volt enciklopedistákkal, az új idők szelleme behatolt Bécsnek a haladás szellemétől mentes falai közé, Mária Terézia udvarába is. Így akarják bizonyos leibnitzi szellemben átalakítani a régi nevelési rendszert. A magyarok számára készített Ratio educationis nem volt valami izzó magyar hazafias eszmétől áthatva, hanem csak birodalomról, a Habsburgok birodalmáról tudott. Ez is-

kolai rendszerben pedagógiai szempontból igen sok jót találunk, de a protestánsok nem fogadták el. Ez természetes is. Hiszen minden, ami Bécsből jött, minden, ami a magyarságnak életerejét vágta, egyúttal a protestántizmus veszedelme is volt. Azonban volt valami, ami e különben érdemes iskolai rendszerben a katolikus klerusnál is nagy ellentmondásra talált. Ez ellenszegülés oka az egységes káté behozatala kérdése körül keletkezett.

A katolikusoknál a már fönnebb említett kátékon kívül a 18-ik század közepén keletkezett Perhammer kátéja volt használatban. A Perhammer kátéja is az egyház által approbált művek közé tartozik s így a régi nyomokon halad. Mária Terézia királynő egész birodalmában a Felbinger Ignác ságványi apát által készített kátét akarta elfogadtatni.³² Ez a káté már az új eszmék, talán leginkább a Leibnitz filozófiájának hatása alatt készült, de érezhető rajta a Basedow jótékony hatása is. A királynőnek bizonyára nem a régi hagyományokkal való szakítás tetszett a Felbinger kátéjában, hanem az a törekvés, mely szerint a Felbinger műve is az akkori divatos áramlat szerint a birodalmi eszmének igyekezett a nevelést szolgálatába állítani. Szóval ez már a Ratio educationis szellemében készült. Egyebekben a mű sajátosságai közé tartozik, hogy elismeri a természetes vallást, melyet az ész pusztá használata által lehet megismerni. Képzeltető, hogy a püspöki karban az ilyen állítás minő nagy ellentmondásra talált, midőn a királynő a magyar püspöki karnak bemutatja véleményadásra, csaknem egyhanguan mennek ellene a súlyos kifogások. De nemcsak a katolikus klerus körében ily ellenszenves a természeti vallás gondolata, hanem a protestánsok körében is sokan borzadnak tőle. Szikszai György a debreceni ref. ekklezsiának egyik derék predikátora 1799-ben »A természeti és keresztény vallás« címen vastok kötetet bocsát ki, melynek célja, hogy »a keresztény felekezetek (kath., ref. és luth.) harcot indítsanak a naturalizmusnak, indifferentizmusnak,

³² Dr. Fináczy Erő: Közoktatás története Mária Terézia korában. II. k. 111—120. l.

moráлизmusnak, sociniánizmusnak, rácionálizmusnak vagy filozofanterizmusnak, melyek a tiszta keresztény tudomány ellen törekednek és amelyek már most magok között a keresztény felekezetek között is, nemcsak lappanganak, hanem fejeket is emelgetik.»

A katolikus klérustól kifogásolt másik tétele Felbingernek az, hogy a hittani igazságokat az ész bizonyító erejével igyekezett megerősíteni. Ez a Leibnitz-féle rácionálizmus akármily nagy mértékben is igazolja az egyházi tanokat, az egyházi hatalom képviselői ösztönszerűen meglátják benne a fenyegető veszedelmet és hatalmasan tiltakoznak ellene. Ezenkívül Felbinger nem sokat törődik a hagyományokkal, hanem a biblia szavaival igazolja tételeit s a tanítványokat is arra buzdítja, hogy az egyes vallási igazságokat a szentírásból igazolják, illetve az egyes bibliai helyeket keressék fel. Ez is veszedelmes tétel, amely a protestánsizmus egyik lényeges alapelveéhez, a biblia ősforrásához vezet. A nem katolikusokat pedig nem említi a szokott dühvel és türelmetlenséggel. Az ilyen elvektől áthatott művet a klérus alaposan átdolgozta s midőn 1777. évi augusztus hó 23-án megjelent a Felbinger kátéja, az már úgy meg volt tépve, fosztva eredeti gondolataitól, hogy az már nem is volt többé az övé.

Felbinger kátéja azonban nem részesült mindenütt oly mostoha sorsban, mint Magyarországon, hanem Poroszországban és Ausztriában meglehetősen elterjedésnek örvendett. Erről a kora tudományos színvonalán álló műről mondja Sipos Ágoston, hogy inkább ártott, mint használt a hitoktatásnak. A hagyományos, haladni nem akaró felfogásnak csakugyan ártani akart, de sajnos, nem sokat ártott. Ha csakugyan többet árthatott volna, akkor az emberiségnek többet használt volna.

Bármily nagy mértékben is forradalmi kör volt a 18-ik század, Magyarországon nem vett semmi lendületet a kátéirodalom ebben az időben. Hiszen Mária Terézia egész uralkodása alatt a magyar nemzet mindennek lát-szott, csak élő, öntudatos szellemi tőkével dolgozó nemzetnek nem. »Síma kézzel, világi eszközökkel« csaknem megfojtották nemzetünket. Ezen nemzetölő politikának tudható be az az eljárás is, hogy a »Heidelbergi Káté« csak

megrövidített alakban jelenhetett meg 1786-ban.³³ A censura azon a címen hagyatott ki a Heidelbergi Kátéból, mert annak némely tételeit a katolikus egyházra nézve sérelmesnek találta. Valóban a Heidelbergi Káté egy cseppet sem hízelt a gyónásnak, misének, s más efféle katolikus szertartásoknak. Ámde a Római Káté, vagy pedig más approbált katolikus mű valósággal hemzseg a protestántizmus ellen szórt átoktól. Az igazság egyenlő mérlegével ezeket is ki kellett volna hagyatni a használatban levő kátékból, de hát itt nem az igazság szent érdeke, hanem a »regnum Marianum« eszméje sugallta ezeket.

Az unitárius egyházban, mely kicsiny egyház csaknem összeroppant az üldözések súlya alatt, ebben a terméketlen időben jelenik meg egy hatalmas szellemnek, Szentábrahámi Mihálynak »Summa universae theologiae secundum unitarios« című nagy munkája. Nem katekizmus, de mint szimbolikus könyv, megfelel az úgynevezett nagy káténak, mert ebben vannak lefektetve az unitárius tanok, még pedig oly formában, hogy azokat a hatalom is követendő példának állította fel másoknak. De jelentek meg más, inkább vitatkozó művek, mint káték. A jezsuita szerzet fölötte leleményes a térítés eszközeiben. Ők maguk írnak kérdésekben és feleletekben kátészerű íratokat unitáriusok nevében, hogy így csalják lépre a gyanútlan lelkeket. Az ily eljárással szemben lehetőleg védekeztek az unitáriusok is és így keletkezett sok védő írat, melyekről a kolozsvári unitárius kollégium becses könyvtárának kézíratos része tanúbizonyságot tesz.³⁴

Azonban lassanként befolytak hozzánk is a külföldi eszmék, noha a tanulóknak külföldi utazását megtiltották s a külföldön megjelent könyvek behozatalát szigorú vizsgálatnak vetették alá. Amidőn azonban Mária Terézia fiának, a lángeszű II. Józsefnek türelmi rendelete megjelent, a sokat sanyargatott protestántizmus valódi haladásnak indul a vallástanítás irodalmának eddig meglehetősen szűk mezején is.

³³ Szilágyi Ferenc: A Heidelbergi káté s a magyar és erdélyországi protestáns autonómia.

³⁴ Dr. Boros György: Unitárius eszmék a 18. században. (Teol. intézeti eladások 1906. II. félév.)

Isten az emberben él.*

Irta: **Kovács Lajos.**

Alapige: János XIV. 10—11. „Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok? E beszédeket, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólok; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higgyetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higgyetek nekem.“

Az alapige szavai messze viszik az embert a hit és gondolkodás világában, midőn azoknak értelmét és az azokból folyó tanulságokat keressük. Oly magasra emelik, ahol a tudás hatalmára és a hit erejére egyformán szükség van, hogy valaki tisztán lásson, oly tisztán, hogy lelki megelégedéssel állhasson meg és a benső megnyugvás amaz érzésével tekinthessen szét lelki élete magaslatán, melylyel Jézus oly sokszor ejtette bámulatba a sokaságot, fegyverezte le a szenvedélyeket és nyugtatta meg a szíveket.

Nem ismeretlen egészen előttünk ez a messzeség és ez a magaslat. Mert életünk jellemkedett pillanataiban, avagy a világgal, az élet nagy próbáival és saját bensőnkkel vívott nagyobb harcainkban nyert győzelmünk érzetében jártunk mi még messze és magasán hitünk birodalmában. De lehet-e meglepő reánk nézve, ha a szellemi és hitélet magaslatainak újból való megközelítése mindannyiszor újabb nehézségekkel, új küzdelmekkel jár? Csuda-e, ha minden újabb elindulásunk bizonyos tartózkodó félelemmel és némi aggodalommal van összekötve? Hisz a siker mindig bizonytalan, a győzelem mindig kétes.

* A Bedő Alberttől hirdetett pályázaton jutalmat nyert.

Bizonyos tartózkodással és némi aggodalommal olvastam fel hát én is a szent lecke szavait előttetek ker. ai., mert habár tudom, hogy azt a gondolatot fejezik ki azok, melyek minden ember lelkében többé-kevésbé élnek, de azt is érzem, hogy az azokkal való foglalkozás a közönségesen, a megszokotton jóval felülemelkedő érzelmeket ébreszt mibennünk. A Jézus szavaiban oly gondolatvilág bontakozik ki előttünk, mely míg legyfelől éppen a bennünk lakozó isteni lélek alapján a legtermészetesebbnek látszik, addig másfelől a merészség színezetét is magán viseli, ha kicsinységünkre, nem egyszer tapasztalható tehetetlenségünkre vagy sikertelen törekvéseinkre gondolunk. Mert ha az Isten lélek és ha az az ember — ne keressük most, hogy mily mértékben — lelkes lény, azaz részese az örök isteni léleknek, nem természetes-e Jézusnak ama kijelentése: »én az Atyában és az Atya én bennem vagyok«, tudva, hogy neki az isteni erő mértéki felett adatott?! Viszont, nem látszik-e merésznek, ha a véges elmével és az oly sokszor megrendülő hittel bíró ember — a Jézus példájára — abban a tudatban ringatja magát, hogy ő az Istenben és Isten ő benne lakozik?!

Valóban, minden természetes látszata mellett is, nem egészen könnyű kérdés ez. Hanem ellenkezőleg, oly súlyos, mélyreható kijelentése ez az Idvezítőnek, melynek megértésére és másokkal való megértetésére teljes hitünk és összes tudásunk csoportosítására van szükségünk. Mert lám, még a tanítványok is nehezen tudtak a hitnek ama magaslatára felemelkedni, hova a Jézus kijelentésének megértése emeli az embert. Pedig közvetlen közelükben voltak Mesterüknek. Ismerték lelki világát, gondolkozásmódját, céljait és törekvéseit jobban, mint bárki más. Napról-napra láthatták szerető lelke megnyilatkozásának a jeleit s érezhették jó szívének meleg dobogását. Ők voltak azok, akik a Jézus tanításainak egyik leglényegesebb részét, azt a kijelentést, hogy Isten az emberiség Atyja és az ember Isten gyermeke, legelőször hallhatták és magukévá tehatték s mégis midőn már maga Jézus is abban a hitben él, hogy tanítványai ismerik teljesen Mesterüket s általa az Atyát, sőt hitük világában mint mindenütt jelenvaló

hatalmat tisztán látják Őt, nagy meglepetésére épp a tanítványok sorából kell hallania a meg nem értést eláruló felkiáltást: »Uram, mutasd meg nekünk az Atyát és elég nekünk«.

Mint akit váratlan meglepetést riaszt fel biztos nyugalmaiból, úgy hangzik a Jézus felelete e szavakra: »Ennyi időtől fogva vagyok veletek, mégis nem ismertek-e engemet? Filep, aki engemet lát, látja az Atyát«, mi módon mondod azért te: »mutasd meg nekünk az Atyát«. S mint aki nem nyugszik meg addig, míg hitével, tudásával és minden rendelkezésre álló eszközzel saját képmására át nem formálja kiválasztottjait; míg nem győzi meg teljesen azokat, akik még mindig téves úton járnak és helytelen irányokat követnek, Jézus is, hogy meggyőződését, Istenről és az emberiség mivoltáról saját lelkében leszűrődött felfogását tanítványaiba egészen átöntse, meggyőzésre szánt erővel folytatja: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok? E beszédek, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólok, hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetekek nékem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higgyjetekek nekem«.

Meggyőződésem szerint oly felsőleges eszmét és lelki szükségből eredő igazságot hirdet e szavakban Jézus, minőt a korábbi vallások hitrendszerében hasonló tisztaságban hiába keresünk. Az Istenben lakozó embert és az emberben lakozó Istent szemlélteti önmagában. Nemcsak sejteni enged, hogy van valami benső viszony Isten és az ember között, hanem cselekedeteire hivatkozva, félreérthetetlenül mutat rá arra, hogy *Isten az emberben él*.

Az alapige szavaiból kiolvasható e mély értelmű kijelentést alapjában elfogadva, vizsgáljuk meg annak igazságát

- I. a Jézus életében és tanításaiban és
- II. minden ember lelki, szellemi életében.

I.

»Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok? E beszédek, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólok, hanem az Atya, aki én bennem

marad, ő cselekszi e' cselekedeteket. Higyjtek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok, ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem». Azt mondtam ai., hogy ezekben a szavakban a nagy gondolat van kifejezve, hogy Isten az emberben él s ez igazság mindenekelőtt a Jézus életében és tanításaiban jut kifejezésre.

Nem céлом bővebb vitát kezdeni afelől, hogy van-e egyáltalán valami viszony Isten és az ember között? Csupsán hivatkozom egy találó meghatározásra, mely azt mondja, hogy »Isten oly lény, kit az emberi lélek, mihelyt az önismeretnek bizonyos fokára eljutott, már saját természeténél fogva azonnal megérez, keres és bensőleg megismer«. (Unitárius kis könyvtár VIII. 6. lap.) De ettől eltekintve is, midőn Istent léleknek mondjuk s az emberben az isteni léleknek legalább egy parányát, egy fény sugarát feltételezzük, a kettő között az összeköttetést már ezáltal is megállapítottuk. Vagy midőn Istent teremtőnek és az embert teremtménynek hisszük, egy bizonyos viszonynak a létezését szükségszerűleg megengedtük. Teremtő és teremtmény két különböző fogalom ugyan, de nem annyira, hogy az összeköttetésnek összes szálai valaha megszakadhatnának. Isten alkotásaiban és teremtményeiben jelenti ki állandóan önmagát s legesodálatosabb módon éppen az emberben, kit az írás szavai szerint a maga képére és hasonlatosságára teremtett, keblébe élő lelket helyelt, a teremtés koronájává tett és oly méltóságot adott neki, minővel más teremtmények nem bírnak. Az ember pedig isteni erőt érez magában, mit igyekszik kifejezésre juttatni teremtéseiben, munkáiban, alkotásaiban s lelki élete minden mozzanatában. Ha a teremtő a teremtményben és a teremtmény által nyilvánítja önmagát és ha ez folyton amaz után vágyódik és amannak dicsőségére törekszik, akkor valami összekötő kapocsnak, valami viszonynak kétségtelenül lenni kell a kettő között.

Az Isten és az ember között fennálló ez a benső viszony az alapja annak, hogy az Istennek a létele és lénye s a világhoz való viszonya, valamint az embernek célja és rendeltetése s általában mivolta és a világban való helyzete mindig érdekelle és foglalkoztatta az emberi gon-

dolgozást. Ennek volt az eredménye az, hogy már a régi világ vallásaiban, a hitélet és művelődés legalsó fokán, az emberek képzelt isteneket alkottak maguknak, kiket valami hatalmas lény alakjában szemléltettek vagy láthatatlan magasba helyeztek, mintegy megdicsőült helyre, jelezve különösen ez utóbbi által nemcsak azt, hogy milyen másnak és bizonyos tekintetben mily hozzáférhetetlennek képzeletük isteneiket, kik felfogásuk szerint a jó és rossz szellemek igénybevételével kormányozták a világot, hanem jelezve egyszersmind a tőlük való függésnek érzetét is. E felfogás és hit szerint a kedvező és kedvezőtlen időjárás nem a természet hajlíthatatlan vastörvényeinek, hanem az istenek örömeinek vagy haragjának a következménye volt, valamint az ember életében is az áldás vagy csapás.

Ebben a bizonytalan alapon nyugvó és mesterségesen alkotott hitvilágban az emberiség képzeletdúsult istenei sokkal távolabb voltak minden közelségük dacára is, mintsem az ember önmaga és istenei között az összekötő kapcsolat helyes formában megtalálhatta volna, míg ezzel szemben az istenek az önkény és hatalom eszközeivel kényők-kedvük szerint uralkodtak az emberiség és a világ felett. S ha később a gondolkozás tisztulásával az istenhit is mindinkább tisztult és idővel az embernek a világban való helyzetére nézve is tisztább felfogás jött létre, de még mindig távol volt az emberiség attól, hogy Istenhez való viszonyáról helyes felfogást alkothatott volna magának. Ennek a felfogásnak biztos alapra helyezése és szükségszerű kialakulása későbbi időnek volt fentartva, amikor jön valaki, aki szellemi erejének, bölcsességének, hitének és tudásának hatalmával meg tudja győzni az emberiséget arról, hogy Isten nemcsak a villámlásban, nemcsak a menydörgésben vagy a természeti csapásokban jelenti ki önmagát — mert ezek nem egyébek, mint a természet rendjének megmagyarázható jelei, melyek nem függetlenek ugyan Istentől, de az emberiség életére elhatározó befolyással nem lehetnek — hanem kijelenti magát különösen az ember lelki életében, történetében és hitében.

Az emberiség szellemi vezetésére és irányítására hívatott emberek között e kijelentést Jézus hirdette a legvilágosabban és legelfogadhatóbb formában. Az emberiséget ő emelte fel arra a szellemi magaslatra, ahol Istent és önmagát megismerhette, Istennek lényét és az önmagában levő erőket s azoknak rendeltetését megérthette. Ezért van az, hogy a Jézus megjelenése új világot jelent az emberiség szellemi és erkölcsi életében s történelmében. Ez az új világ új eszméken épült fel. Az ismeretlen új eszmék pedig, ha megtalálják az utat a szívekhez, új életet teremtenek. Rendre-rendre átalakítják a világot, más irányt szabnak a megszokott gondolkozásnak, megsemmisítik a haszontalan képzelődés szüleményeit, útját vágják a célnélküli törekvéseknek, új eget és új földet adnak az ember lábai alá, melyekben igazság lakozik. Jézus saját állítása szerint is azért jött, hogy bizonyosságot tegyen az igazságról, hogy legyen út, igazság és élet az emberiség számára. S terjeszthetett volna-e áldásosabb világosságot, minthogy kijelentette és megértette, hogy Isten léteik, örök végtelen, kinek nincs kezdete és nincs vége, ki egyszerre mindenütt jelen van és munkálkodik mindeneknek javára és boldogságára; legfőbb öröme abban telik, ha teremtményeivel jót tehet.

A fejletlen fokon álló képzelődés által szült tökéletlen islenenek tehát rendre eltűntek a tisztánlátók szemében s azoknak helyét a tisztultabb gondolkozás világában az egy Isten foglalta el, aki nemcsak a világnak, hanem a világban minden lénynak alkotója, teremtője és az emberiségnek atyja. A teremtmények az ő gyermekei, de az összes teremtmények között mint szellemi valóság, mint gondolkozó lény, ki értelemmel, szabad akarattal és halhatatlan lélekkel van felruházva, messze kiemelkedik az ember, akiben az életöszön mellett életcél is van, mely nem egyéb, mint tökéletesedni folyton s a lelki rokonság kapcsán mind közelebb jutni Istenhez, érezni, hogy mi Istenben vagyunk és az Isten mibennünk.

Ez a tudat a Jézus jelkéiben tisztán élt. S valamint a szellemileg nagy emberek a lelkükben élő nagy igazságokat az emberiség előtt rendre-rendre feltárják, mert

nevelő, építő, felvilágosító erőt tulajdonítanak azoknak, melyeknek a köztudalomba való átjutása következtében a téves felfogások lassanként eloszlanak és a világossági magától terjed, Jézus is a korábbi vallások ismereteiből s korának téves hitnézeteiből és vallásos irányából leszűrt eszméit közölni igyekezett embertársaival, hogy az ő lelkében az isteni világosság folytán nélkülözhetetlen kincsé lett igazságokat mindenkinek közkincsévé tegye s így hivatásának és rendeltetésének eleget tegyen, valóban a »világ világossága« legyen!

E lelki világosságnak legszebb fénysugara akkor tűnt fel, mikor Jézus Istent »Mi Atyánk«-nak szólította meg s fölébresztette a lelkekben azt a tudatot, hogy az ember ennek az Atyának a gyermeke. E tudatnak csak természet-szerű következményei voltak ama nagy parancsolatok: »szeresd Istent«, »szeressed felebarátodat«.

S midőn Jézus az emberiség vallási megújulásának és hitvilága benső átalakulásának szükségérzetéből kifolyólag próféta nagy erővel hangoztatta a szellemi, vallási és erkölcsi élet megújulását, egyéb célok mellett az Isten atyaságának és az ember fiúságának a megértésére akarta elvezetni s vezette el a megértő lelkeket. Az Isten lényének és az ember mivoltának igazi megértése alapján mondhatta Jézus e szavakat is: »Én és az Atya egyek vagyunk«.

De hát valóban lehetne is ez másképpen? Hisz az embernek azok a legszebb erényei, amik Istennek legmagaszosabb tulajdonságai. És mi magának Jézusnak tanításából tudjuk, de saját életünk tapasztalataiból is megtanultuk, hogy Isten nemcsak mindenütt jelenvaló és mindenkét betöltő szellemi valóság, hanem szeretet, jószág, igazság, könyörülő, hosszútűrő és megbocsátó Atya. S nemde magunk is azt tartjuk igaz embernek és követendő példányképnek, akinek életét s majd emlékét e szép és isteni erények ékesítik?!

Ahol a végcél így összetalálkozik, ott a rokon vonásoknak fel nem ismerése a szellemi világosság elhomályosulásának a jele. Én legalább, amíg azt látom és érzem, hogy az ember lelke Isten után vágyik s földi küzdelmei

és zaklatottságai között az Istenben való hitnek és bizalomnak érzetében nyugszik meg és nyer új erőt a további küzdelemre, addig mindig a legjobb meggyőződéssel vallom és hirdetem, hogy van valami összekötő kapocs, valami rokon vonás Isten és az ember között; van valami benső viszony az isteni és emberi lélek között. Vallom és hirdetem, hogy Isten megjelenik az emberben; él, munkál, buzdít, vigasztal és boldogít; megjelenik bennem, benned és mindenki benn; emel minket mind följebb és följebb; vonz magához, mint a nap a többi égi testeket; oltalmaz, mint a gondos apa szokta erőtlén gyermekeit; megfogja kezeinket, fölvesz karjaira, visz, ragad magával tovább a kötelesség útján!...

Ezt a hitet erősíti meg lelkemben a Jézus egész élete s bámúlatoan szép és tisztult gondolkozása, megragadó példája és meggyőző tanítása. Oh bár átönthetném lelkemnek ez erős hitét a ti lelketekbe is, hogy adna erőt a csüggedőnek, emelné fel a porbasújtottat, acélozná meg akaratát a híven küzdőnek és gyújtana fénylő világosságot a homályos lelkekben! Oh bár ti is fel tudnátok fogni, hogy mily nagy befolyással van mindannyiunk életének szépségére és küzdelmeink sikerére annak a hitnek valósága, mely Jézusnak a nehezen hívó tanítványokhoz intézett eme szavaiban foglaltatik: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok? E beszédeket, melyeket én szólok nektek, nem magamtól szólok; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem«, mert e szavakban az a hit van kifejezve, hogy *Isten az emberben él*, mely hitnek az igazságát semmi sem igazolja szebben, mint a Jézus hasonlíthatatlanul szép élete és tanításai.

II.

Azonban az az igazság, hogy »*Isten az emberben él*«, nemcsak a Jézus életében és tanításaiban jut érthető és megfogható módon kifejezésre, hanem minden ember lelki életében, nemes törekvéseiben és szellemi működésében is.

Ez természetes is. Mert ha Jézust embernek tartom, a minthogy másnak nem is tarthatom, akiben az istenség eszméje látható alakban nyilvánult, valamint az emberi méltóság is addig még nem látott tökéletességben dicsőült meg és akiben — talán nemesebb vonásokban — de ugyanazon érzelmek, vágyak, indulatok, törekvések éltek, amelyek minden jóra való emberben többé-kevésbé fellelhetők, akkor magamat is, embertársaimat is, különösen pedig a szellemi élet kiválóságait szintén olyanoknak kell tartanom, kikben az embernek Istenhez való viszonya a bennük levő isteni erő munkálkodása által kifejezésre juthat és kell, hogy jusson. És pedig sokkal nagyobb mértékben, mint bármely más teremtmény életében és működésében.

Azt bizonyára nem szükséges magyarázni, hogy annak a különbségnek, mely az ember és más teremtmények között hitünk szerint és ismereteink alapján határozottan fennáll, alapja a lélek. Ezen az alapon nyugszik az ember méltósága, felsőbbsege, tökéletesedésvágya s az a hatalma, mely a természet erőit is igen sok tekintetben szolgálatába hajtja.

Nem kutatom, hogy Isten szép világában vannak-e az emberen kívül még oly lények, melyeknek van lelkiük s ha igen, mily fokú az? Ez a kérdés a tudósokra tartozik. Hadd vívják hát ők a harcot az igazság érdekében! Viszont azonban annak a pusztá állításnak bővebb igazolásába sem akarok bocsátkozni, hogy az ember lelkes lény, aki a testi élet mellett szellemi, lelki életet is él! E tényt egyszerűen elfogadom, mert az megegyezik hitemmel, gondolkodásommal, életem céljával. Sőt e kérdésben a hitnél sokkal több él lelkemben: biztos tudat. Erre a biztos tudatra fektetem azt a hitemet, mely az embernek Istenhez való viszonyára vonatkozik s azt hirdeti, hogy Isten az emberben él.

Ez a hit azonban egy pillanatra sem gyöngíti meg azt a keresztény felfogást, hogy az ember függ ama láthatatlan fővalóságtól, kit Istennek nevezünk. Hanem megérezteti világosan, hogy ez a függés nem olyan, mint az uré és szolgáléé, hanem amilyen lenni szokott szülő és gyermeke között. A lelki, a szellemi élet kapcsolatán van az fölépítve.

A test a földé, a lélek Istené. Egyik a mulandóság játékszere, másik az örökélet kincse. Önként következik tehát, hogy a lélek, a szellem munkája az, ami kifejezésre juttatja minden emberben az istenit. Az emberi szellem régmúlt alkotásai közül igen sokról úgy beszél az emberiség történelme, mint szép emlékről, maradandó kincsről, régi dicsőségről. Mert a múlt sok szép és becses emléke nemcsak az emberi szorgalom és ügyesség eredménye, hanem az isteni lélek ihletésének is a hirdetője.

Az ember ma is szellemi élete magasra és messze szárnyaló erejével és az ebből önként folyó szépért és nemesért való lelkesedésével biztosítja a maga számára az elsőbbséget és az uralkodó hatalmat. Szellemi alkotásunk alapja, forrása: Isten lelkének állandó működése mibenlünk. Amikor valami nagyot, valami szépet, valami rendkívülit látunk, önkénytelenül felkiáltunk: mily isteni alkotás! S ez önkéntes megnyilatkozás nem egyebet fejez ki, mint azt, hogy az ember az alkotás művészelébe nemcsak testi erőt visz bele, hanem beleviszi tudását, akaratát, lelkesedését, beleviszi rátermettségét és egész lelkét. Valóban, minden eredményes munkán, de különösen szellemi lelki életünk működésének minden alkotásán felfedezhető az isteni lélek hatásának a nyoma. Ha megnézünk pl. egy gyönyörű szoborművet, melyet igazi művész alkotott, nemcsak a mesteri kéz munkáját látjuk, hanem a művész lelkének finomságát is leolvassuk róla. Annak a szoborműnek lehet talán anyagi értéke nélkül a lelki finomság nélkül is, de igazi szépséget és művészi értéket a művész lelkének ráhatása által nyer. Egy valóban szép költemény meghat és magával ragad, mert megérezzük benne a költő szíve dobogását, sőt látni véljük lelkének szárnyalását, míg ez érzés és lélek nélkül, ha megvolna is a forma, hatás helyett hidegen hagyja. Kedvelt szónok gyöngé hanggal is lehet valaki, ha lelkét tud adni a beszédnek, de a legszebben csengő hang is olyan, mint a zengő érc és pengő cimbalom, hatástalanul hangzik el, ha hiányzik belőle az érzés, a szín, a melegség. Mert ez az tulajdonképpen, amely mint a villanyerő némely testeket magához vonzza és lebilincseli a rokon szíveket és lelkeket. A léleknek ez a rá-

hatása, szárnyalása vagy lebilincselő ereje olyan az emberi munkán, mint az érett gyümölcsön a finom máz, melyet ha letörültünk, maga a gyümölcs megmarad ugyan régi alakjában, de eredeti szépségét elveszítette s azt soha többé vissza nem nyeri.

Azonban az isteni léleknek az emberben és az ember által való munkálkodását nemcsak a nagyszerű és nagyobb szabású alkotásokban láthatjuk, hanem észlelhetjük a kisebb szerű mozzanatokban, zajtalan törekvésekben, jelentéktelennek látszó tettekben s a legegyszerűbb ember életében is. A családi életben megértést és boldogságot áraszt, a jól végzett munka után lelki nyugalmat ad; a jótettért áldással fizet; a szegénységben is kincseket rejteget számunkra; a kévéssel megelégtetni tanít. S ha Jézus azt mondta, hogy ő az Istenben és Isten ő benne van s amikor szól, a benne levő Isten ösztönzése folytán szól; ha tanítványai előtt hivatkozott arra, hogyha nem hisznek szavainak, higgyenek cselekedeteinek, kérdejem, hogy nem Isten szól-e az emberben, mikor az az elhagyott áráját keblére öleli, az üldözöttek menedéket nyújt, az éhezővel kenyerét megosztja vagy amikor a megbántott érzés megbocsát ellenségének? Nem Isten szól-e az emberben, mikor valaki egy hosszú élet fáradozásainak és kitartó szorgalmának gyümölcsét vagy egy átsanyargott életnek meggyújtott drága kincseit a közügy, a tudomány, a művelődés vagy éppen az egyház oltárára szenteli? Nem Isten szól-e az emberben, midőn az emberbaráti szeretet magasra emeli zászlóját s annak árnyékában sebeket kötöz, megbántott lelkeket kibékít, egyensúlyt veszített szíveket megerősít, avagy írtja a gyomot, oszlatja a bűnt, világosítja a homályos elméket, szóval a művelődés áldásaival egyengeti a béke, a szeretet vagyis Isten országa útját?! Nem Isten szól-e az emberben, mikor a tévelygések árjában és lelki sötétségben már-már elmerülő emberiséget egy benső erő új életre, öntudatra ébresztette és az igaz hit zászlóját bátor kezekkel újból kitzúzta?! Mi az, ami a szellemi világosság terjedését biztosítja, a művelődést előbbre viszi, a szabadelvű gondolkozás és szabad vizsgálódás számára utat nyit, a legnyomorultabb emberben is

a lelki életet építi, a tudást bővíti s általában a tudományt minden téren hatalommá teszi, hanem az Istennek ereje az emberben?!

Bizony-bizony erkölcsi, vallásos és szellemi életünk megannyi jelensége fennszóval hirdeti, hogy az ember lelke, szelleme egy-egy szikra az örök Lélekből; bizonyítja, hogy van valami isteni az emberben s mi »ő benne vagyunk, élünk és mozgunk«. S ha az Isten lelkének bennünk való állandó működése ellenére is látunk sikertelen törekvést, meg nem érdemelt büntetést, méltatlan bánásmódot, bűnös szenvedélyek hatalma alatt nyögő embereket, gonosz indulatú eljárásokat, vagy el nem birt terhek alatt összeomlott életet, mindez nem annyira az Isten lelke hiányának, mint a különböző módon örököltető és örökölt képességeknek és lelki javaknak a bizonyosága, melyeknek növelésére, nemesítésére és tökéletesítésére nem egyforma erővel és eszközökkel törekedtünk.

S ha vannak is elegenden, akiknek élete sötét pontot jelez a hit és erkölcs világában, akik úgyszólván készakarattal »megoltják az Istennek lelkét önmagukban«, vagy Istennek képmását mesterségesen eltorzítják önmagukon, nyugodtan mondhatjuk, hogy az Isten lelkétől áthatott jók és igazak száma is sok és nagy. Jó reménységgel szemlélhetjük, hogy a szép tettek és nemes törekvések példaadói, a világosság szomjuhozói ellensúlyozni tudják a meggingott vagy éppen mélyre süllyedt lelkek rontó hatását és hatalmát, mert nemcsak szóval, de tettel is állandóan hirdetik Isten lelkének működését az emberben. Sőt merem mondani, hogy még a legmélyebbre süllyedt és legérzékletlenebb, vagy önmagukkal és Istennel leginkább meghasonlott emberek életében is vannak pillanatok, midőn az isteni erőt és az emberi méltóság hatalmát éreznik kell. Az emberi élet nemes törekvéseivel és szellemi működésével minden sorsban és minden téren cáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltat Istennek és az embernek bizonyos fokú összeköttetésére nézve.

Ime tehát, afiai, ha némi tartózkodással és aggodalommal is olvastam fel előttetek az alapige szavait, most már megvilágosodott értelemmel, megerősödött hittel és biza-

lammal, tartózkodás nélkül hirdethetem és hirdetem is a Jézus szavainak mély értelmét és az azokból folyó nagy igazságot, hogy *Isten az emberben él*. Mert akár a Jézus életét és cselekedeteit, vagy Istenről és az emberről alkotott felfogását nézzük, akár önmagunkat, a bennünk levő erőket, tehetségeket vagy törekvéseket vizsgáljuk, szükségképpen el kell jutnunk arra a meggyőződésre, hogy van valami benső kapocs, valami lelki viszony Isten és az ember között. S ha ennek ellentmondana is bizonyos tekintetben életünk mulandósága, oly sokszor mutatkozó gyarlóságunk, a megpróbáltatásokkal szemben nem egyszer gyöngének bizonyult erőnk és számtalan fogyatkozásunk, hitünk érzetében a győzelem biztos reményével mutathatunk Jézusra s a szellemi élet más kiválóságaira, kiknek emléke fölé nagy betűkkel van felírva: »Ime az ember.« Ime az ember, aki küzd, fárad, munkál, tán elbukik, de újra talpra áll s végre is a küzdelemben megdicsőül. Ime az ember, aki »milliókra költi dús élte kincsét«, — »éltető eszmévé finomul«. Ime az ember, ki megértő szívvel és meggyőző erővel ismétli a Jézus szavait: »Nem hiszed-e, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok? E beszédeket, amelyeket én szólok nektek, nem magamtól szólok; hanem az Atya, aki én bennem marad, ő cselekszi e cselekedeteket. Higyjetek nekem, hogy én az Atyában és az Atya én bennem vagyok; ha nem hiszitek, a cselekedetekért higyjetek nekem.«

Higyjetek hát afiai Jézusnak! Szálljatok magatokba, gondolkozzatok lényetekről, törekvésetekről, éltetek céljáról s bizonyára könnyen megértitek, hogy mily igaz az ő tanítása. Példája és cselekedetei s az ő nyomán a szellemi világosság hirdetői fénylő világossággal mutatják az utat Isten felé. Haladjatok azon bátran előre. S ha tán valami idegen hang mégis azt mondaná bennetek, hogy csak a képzelődő lelkek mesterséges szüleménye a tudat, hogy Isten az emberben él, komoly megfontolás után meljáljátok: saját lelketek cáfol meg! Amen!

Püspökünk 80 éves.

Augusztus 9-én volt 80 éves fordulója püspökünk születésének. Lehetetlen e dátum mellett észrevétel nélkül elhaladnunk. Ebből a 80 évből 60 esik papi s egy hiján 40 püspöki működésére. Nincs ideje most annak, hogy e hosszú életnek ama vonatkozásaival foglalkozunk, amelyek egyházunk utolsó félszázadának történelmével szétválhatatlanul kapcsolódnak. Az ideai főtanács — úgy hisszük — méltó módon fog foglalkozni e történelmi dátum jelentőségével. Mi egyszerűen rámutatunk arra a bensőségében meleg és őszinte ünneplésre, melyben ősz püspökünket kolozsvári hívei, a város tanácsa, a ref. és ág. hitv. evang. testvéregyházak vezetősége részesítették — úgyszolva spontán, minden hiras és mesterséges előkészítés nélkül. A kolozsvári híveket — számszerint 50 — Fekete Gábor főgondnok úr vezette a püspök elé s a következő beszéddel üdvözölte:

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

A Kolozsvárt lakó unitáriusok addig is, míg az egyetemes egyház alkalmas módon kifejezést adhat szeretetének és ragaszkodásának, a mai napon óhajtottak kifejezést adni 80-ik születése napja alkalmából, mely egyszersmind 60-ik lelkész és tanári, majdnem 40 évi (39) püspöki évfordulójával is egybeesik, őszinte mély tiszteletüknek, szeretetüknek és jó kívánataiknak.

Ez időt csak az Isten különös kegyelmében levő kiválasztottak érhetik el. Hatvan év állandó tevékenységben kevés embernek jut osztályrészül s még a legcsendesebb, rendes viszonyok közt is különösen elismerésre méltó.

Egyházunkban azonban a lefolyt 60 esztendő tele volt vészterhes fellegekkel, aggodalmakkal, gigászi küzdelmekkel. Méltóságod azonban Istentől nyert talentumaival mindezen nehézségeket hazafiúi érzéssel, okossággal, szelidséggel és bölcsességével, szerencsés kézzel leküzdötte, egyházunkat az *erkölcsi* elismerés és *anyagi* fejlődés útján az általános elismerés és tekintély olyan magas fokára emelte, amelyet ezelőtt hatvan évvel alig remélhattünk s önkénytelenül ajkunkra túlulnak a mai nagy napon a szentírás eme szavai:

„Ilyen főpap illet vala minket, szent, ártatlan, szeplő nélkül való.“

Az isteni gondviselés hazánknak s kicsiny egyházunknak

minden időben megadta az providentialis vezető férfit, amely azon kornak, azon viszonyoknak leginkább megfelelt s a hazának, az egyháznak hajóját a biztos révbe vezetni, hivatottsággal, erővel, szerencsével volt megáldva.

Ezelőtt hatvan évvel hazánk felett szomorú csillagzatok jártak. Egyházunk léte veszélyek közt forgott. Legjobbaink tevékenysége meg volt bénítva. Püspökünk nem volt. Nagy nehezen engedtetett meg a zsinat-tartás főgondnok választására is, püspökválasztásra nem. De az Isten megsegített. Bátor szívvel tiltakoztunk iskolánk elnémetesítése ellen, pótoltuk a tanári kart s meggyérült sorainkat fiatalokkal töltöttük be. Ezek választását az udvari cancellária ismételt felterjesztésben tudomásul veszi. Így lettek tanárok az ötvenes években a régiiek: Brassai S., Berde Áron, Kovácsi Antal, Mikó mellett Pap Mózes, Nagy Lajos, Buzogány Áron és Méltóságod 20 éves korában.

Ez időben hangzottak el az ünnepi szónoklatok ilyen jellegűekkel. Kelemen István: „Uram tarts meg minket, mert elveszünk.“ Bátor szóval Gyöngyössi István: „Ne félj kicsiny sereg, mert tettett a ti mennyei atyátoknak, hogy adjon nektek országot.“

A tanítás magyar maradt, az unitáriusok fellélekzettek, erőre kezdettek kapni, megindult a Keresztény Magvető, a hívek tömörültek.

Azalatt haladt a magyarság ügye a passzív rezistentia segítségével; a magyar alkotmány kezdett kibontakozni; az Erdélyi Unio Kolozsvárt 1865-ben egybehívott dietán, majd a budapesti országgyűlésen kimondatott. Az unitárius vallás teljes egyenjogultságát a magyar országgyűlés is elismerte, a miniszteriumban az unitárius érdekek referenst nyertek Buzogány Áronban. 1868-ban Tordán a vallásszabadság 300 éves jubiláris zsinata megtartott, az egész országban elismertetett. Ezen Méltóságod volt az ünnepi szónok, az unitárius vallás szabadságát bátor szóval hirdethették.

A következő évben tartotta meg Méltóságod lelkeket felemelő jeles szónoklatát az *első* unitárius istentiszteleten Budapesten s ezzel az unitárius vallás hirdetése az egész országban, Erdély határain túl is *ténnyé* vált.

Következtek a protestáns reform mozgalmak, a Dávid Ferenc alapítvány megvalósítása, Dávid Ferenc szellemének a felelevenítése, Dávid Ferenc vallásalapítói jogos helyére való kiemelése, a magyar vallásalapító elismerése, Méltóságod lelkesítő agitációja folytán.

Eme kiváló szónoki, irodalmi működések Méltóságodat Isten segítségével az egyenlők közt 1876-ban az első helyre juttatván s püspökké választatván, hazafiúi s valláserkölcsei tevékenységének most már nagyobb és szabadabb tere nyílt meg.

Nem lehet hivatásom e beszéd szűk keretében nagyérdemű tevékenységét nyomról-nyomra tovább kísérni, csak röviden említem fel főbb vonásokban azokat a fontosabb eredményeket, melye-

ket mint püspöksége alatt kivivott tényeket örömmel megállapíthatunk.

Egyházunk tekintélyét, súlyát emelték Dávid Ferenc halálának 300-ik évfordulója és 400-ik születése alkalmára tartott ünnepélyes zsinatok, amelyekben a más vallásfelekezetek is szent vallásunk üdvös hatását a magyarságra s valláserkölcsre elismerték s angol és amerikai hitrokonaink is meghajtották előttünk az elismerés zászlaját; megalapították a különösen élénk befolyást gyakorolt Dávid Ferenc-Egylet s a Keresztény Magvető; a fiu mellett az Unitárius Közlöny a leány, melyeket Méltóságod mindig buzgón ápolt, emelt és felvirágoztatni segített. Megalakult a budapesti egyház, a magyarországi egyházak s ezzel az ottani esperesség. Erdélyben szaporodtak, tekintélyre emelkedtek egyes egyházaink; marosvásárhelyi anyaegyház, Brassó, Segesvár, Petrosény.

Intézeteink nagymérvű fejlődése; theologiai intézet, kolozsvári, keresztúri főgimnáziumunk; ezek kiépítése, templomok építése, javítása; egyházak segélyezése.

Az 1848. XX. t.-cikk nagyobb mérvű végrehajtása. Az államszegély egyházainknak, iskoláinknak; papi kongrua, a középiskolai tanári nyugdíjintézetbe felvétel; belső emberek, papok, papi özvegyek nyugdíjintézete.

Konviktusaink. Nagy alapítványok anyagilag annyira emelkednek, hogy ma egy évi költségvetési kiadásunk — úgy hiszem — többre megy, mint egy félszázad előtt összes tőkéink értéke volt.

A Dávid Ferenc szelleme kikelt sírjából s azóta élénken él közöttünk. Az egyházban a valláserkölcsi élet ébresztésére minden megtörténik; a harctéren katonáink is kapnak vallási táplálékot; hősiességüket ez is emeli.

A legszebb remények közt voltunk a továbbfejlődés felé, a midőn, mint villámcsapás a derült égből, kitört a világháború s túlerő nyomása alatt már-már nagy veszély fenyegette nemcsak szent vallásunkat, hanem drága hazánk függetlenségét és létét is.

Az isteni gondviselés azonban a mi fegyvereinket megsegítette s ma már, dicsőség nevére, mindnyájan szabadon lélelkünk fel s biztat a remény, hogy a végleges győzelmet nemsokára kiküzdjük s a magyarság s ezzel vallásunk szabadsága is az eddiginél fokozottabb mérvben el fog ismertetni. Már látszik az ígélet földje; dereng a hajnal. Méltóságodat az Isten kegyelme tovább fogja védelmezni, nemcsak bepillanthat az ígélet földjére, mint Mózes, hanem népét oda be is vezetheti. Méltán nevezhetjük Méltóságod püspökségét az unitarizmus második aranykorának.

Arra kérjük a Mindenhatót, hogy Méltóságodat, áldott lelkű jó nejét, őrangyalát s családját minden tagját sokáig éltesse.

A beszéd közben s végén felhangzó éljenzés lecsendesedése után a püspök — láthatóan mélyen meghatva — következő beszéddel válaszolt:

Nagyméltóságú Főgondnok úr!

Mélyen tisztelt Barátaim!

Bocsássanak meg, hogy meghatottságomban nem találok szavakat, amelyekkel igazán megköszönjem a lelkem legmélyéig hatolt szíves üdvözlést és jó kívánságokat, melyekkel születésem 80 éves fordulója alkalmából annyira megtiszteltek. Nem találok szavakat mindazok viszonzására, melyeket Nagyméltóságod itt igazán oly melegen, oly szívélyesen kifejezni méltóztatott.

Engedjék meg, hogy mindenekelőtt mégis az Istennek adjak hálát azért a végtelen kegyelemért, melyben részesített, hogy életem nyolcvanadik évfordulóját megértem; megértem úgy, hogy csakugyan valami különös panaszra nincs okom; megértem úgy, hogy ha végig tekintek azon a nyolcvan, nohát legyen hatvan éven, mióta egyházam szolgálatába léptem, igazán sok szép emlék újul meg lelkemben, sok szép emlék, melyekre Nagyméltóságod mind rámutatott, mert ezek az emlékek teszik sok tekintetben örömmel teljessé az én mostani életem pillanatait is. (Éljenzés.)

Nem tulajdonítok én azokból az előnyökből, amelyeket Nagyméltóságod egyházamra nézve felhozott, magamra nézve különös érdemeiket, mert az isteni gondviselés munkája volt, amiket elértem; az övé lesz, amiket el fogunk érni.

Minden esetre örömmel nézem én is e pillanatban, hogy hazánkról az a nagy katasztrófa, mely egy év óta fenyegetett, ma-holnap megszűnik, mint mondani méltóztatott, szabad országban szabadon és megelégedetten fogunk élni. Adja ezt a jó Isten.

Örömet nyújt az is, hogy ily szép kort értem meg és hogy azt a kort, mellyel megajándékozott, talán nem is éppen hiába töltöttem el. Ezt is köszönöm az Isten jósága mellett egyszersmind annak a bizalomnak, annak a nagy szeretetnek és ragaszkodásnak, melynek én nagy tisztelője és szerencsés élvezője voltam, amint méltóztatott mondani, azon 20 éves koromtól fogva, midőn itt a kolozsvári templomban szolgálatomat megkezdtem. Annak a bizalomnak és szeretetnek köszönöm, hogy azzá lehettem, amivé lettem. Mert én nem azok közé az emberek közé tartozom, akik olyanok, mint az erős fák, melyeket ha a vihar megráz, még erősebbekké lesznek; én azok közé a gyenge növények közé számítom magamat, melyekre csak a nap melege és fénysugara hat, engemet csak az a meleg és szeretet, melyben részültem, táplált, csak az fejtette ki minden erőmet. (Éljenzés.)

Azt az örömet, mely áthat, nem zavarhatja most meg az a gondolatom, hogy bizony ahhoz, aki már 80 évet számlál és 60 év óta munkában van, közel van a vég. Nem zavarja ez sem örömömet, megvallom. Legyen úgy, ahogy Isten akarja, mert én is úgy nézek a halál elé, mint a költő:

Legyen bíró, legyen álom,
 Bátran megyek elébe :
 Mert ha bíró, nem furdal vád,
 Mert ha álom, nyugalmat ad.

Mit szánt még a jó Isten az életben nekem, ad-e éveimhez még életet vagy napokat, nem tudom, de szent akaratában megnyugszom.

Tulajdonképpen mégis aggaszt valami : megfelelhetek-e kötelezettségemnek, melyet magam érzek leginkább, annak a várakozásnak, melyet egyházam velem szemben felállított és felállít fogyasztékos erőimmel szemben, — ez aggaszt. Mint eddig, igyekezni fogok megfelelni (éljenzés) s ha szeretetüket és ragaszkodásukat nem vonják meg tőlem továbbra sem, hiszem, hogy ami még életemből hátra van, az sem lesz káros szeretett egyházamra nézve. (Éljenzés.)

Midőn ismételve kijelentem, hogy szíves és megható üdvözlőket nem tudom méltóképpen megköszönni, de fogadják úgy, mintha a legékesebb szólassal köszöntem volna meg megjelenésüket és jó kívánságaikat; kérem támogassanak tovább is szeretettel, jóakarattal és bizalommal. Isten áldása legyen egyházunkon, szeretett hazánkon, legyen Isten áldása mindnyájunkon. (Megújuló éljenzés.)

A püspök remek válaszát zúgó éljenzés követte, melynek lecsendesülése után a főpásztor szívélyesen elbeszélgetett a megjelentekkel.

A püspökhöz számtalan ödvözlő távirat, levél érkezett az ország minden részéből. Jankovich Béla közoktatásügyi miniszter a következő táviratban gratulált :

Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy Méltóságodat születésének 80-ik, lelkeszi működésének 60-ik és püspökké történt megválasztásának 39. évfordulóján üdvözölhessem. Szív-ből kívánom, hogy áldásos főpásztori tevékenységét az isteni gondviselés kegyelméből még sokáig érvényesíthesse a haza és egyháza javára.

A kolozsvári kollégium és a székelykeresztúri főgimnázium háborus éve.

A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1914—1915. iskolai évről. Szerkesztette: Dr. Gál Kelemen, igazgató, a teológiai részt: Gálfi Lőrinc, dékán.

Csifó Salamon tartalmas megnyitó beszédében egészen helyesen a háboru okozta új, humanus kötelességek teljesítésére, áldozathozatalra hívja, buzdítja a teol. ifjakat.

Dr. Boros Györgynek „A tízparancsolat“ című dolgozata szakértekezés, melyben szerző röviden igen érdekes áttekintést ad a tízparancsolat keletkezéséről.

A háborus viszonyok miatt a tanév megnyitása csak október 4-én volt. A teológiai intézet szervezetében nincs változás. A dékán a következő négy évre Gálfi Lőrinc tanár lett. Nyereség, hogy Györfi István is rendes tanárnak választott. Kár, hogy minden erejét, tehetségét egyelőre nem szentelheti még egészen a teológiai intézetnek. Azonban a tanári létszámban a fokozatos fejlődés eddigi célszerű kialakulása a továbbiakra is jó reménységgel táplál. Öröndetes a tanári testületre, hogy az intézet belépett az orsz. tanári nyugdíjintézetbe.

Dr. Barabás Ábel elhunyt a teol. intézetre is nagy veszteség.

A papnövendékek közül tényleges hadi szolgálatra egy sem ment, de különböző kórházakban ápolói szolgálatot teljesítve, lelkesedéssel vették ki részüket a társadalmi munkából. Ez évben gazdasági tanfolyamon sem vehettek részt, de a kollégiumi ifjúsággal együttesen földmivelési munkákat végeztek.

Az intézeti növendékeket ragályok fellépésétől való félelem miatt már május 6-án elbocsátották. A hallgatók száma 23, illetve 21 volt. Kettővel kevesebb a múlt évinél. A papnövendékek javadalmazása a 13.000 K.-t meghaladja.

A lelkész helyettesi és segédlelkéshi szolgálatra való kirendelések elég gyakoriak, ami előnyösnek nem mondható.

A rendkívüli tárgyak közül az egészségtan és a testgyakorlás tanítása a háborus állapotok miatt elmaradt. A háboru hatása a szellemi téren is érezhető, ami a körülményekből teljesen megmagyarázható. Kirándulást nem lehetett tartani, de nem is volt most annak ideje.

Örömmel jegyezzük fel, hogy a nehéz viszonyok mellett is a tanári kar és a vezetőség a belső élet fejlődését is igyekezett minél inkább előmozdítani. Örvendetes a jegyzeteknek sokszorosítása, de ez még csak bizonyára fele útja a célnak, melyre a tanári testület öntudatosan törekszik.

A teológiai szakkönyvtár szépen gyarapodik. Az Önképzőkör dr. Boros György védnök támogatásával a háborus események hatása mellett lelkesedéssel működött. A különböző pályatételek bő teret nyújtanak a munkálkodásra.

Ez évben, igen helyesen, a tanárok neve mellett azok irodalmi működése is fel van tüntetve. Ebből látható, hogy teológiai tanáraink a háborus évben is érdemes irodalmi munkásságot végeztek.

A főgimnáziumban a háborus állapotok miatt az iskolai év megnyitása csak október 8-án volt.

Vári Albertnek három alkalomszerű, hazaszeretetet sugárzó, szép imája van az Értesítőben.

Dr. Gál Kelemen „Történelmi idők“ címet adott költői lendülettel megírt gyönyörű megnyitójának, melyet imádsághoz illő áhitattal olvasunk. A hazaszeretet komoly, mély érzése csillan fel azokban a szavakban, melyekkel az ifjúságot a nagy idők komoly következményeire figyelmezteti. A német kötelességtudásra, a pontosságra, fegyelmezettségre mutat rá, mint olyan nemzeti erényekre, amelyek nélkül egy nemzet nagy sohasem lehet.

Dr. Gál Kelemennek a Vörös-Kereszt javára rendezett ifjúsági hangversenyen tartott beszéde a háboru tanulásaiból levont komoly, tartalmas gondolatfüzés, mely igazságos háborunk természet-szerű győzedelmességét hirdeti.

Borsai Andor VIII. o. tanuló ifjui lelkesedéssel megírt beszédet mondott a március 15-iki ünnepélyen.

A II. fejezet dr. Barabás Ábel emlékének van szentelve. Szomorú fejezet. Aggodalommal kérdezhetjük, hogy meddig bírja még kicsiny egyházunk ezt a rettenetes adózást? Hogyan és mikor pótolhatjuk elhunyt nagyjainkat? A dr. Barabás Ábel emlékének szentelt fejezetet dr. Kiss Ernő állította össze és részben írta. Közölve van Vári Albertnek a koporsónál mondott megható imája és tartalmas beszéde s dr. Gál Kelemennek a sirnál mondott szépen jellemző, mélyhatású beszéde. De mindezeknél szebben beszél dr. Barabás Ábel összeállított írói munkássága. Csodálattal kell néznünk azt a szédítő gyorsasággal végzett széleskörű irodalmi munkásságot, melyet Barabás olyan rövid idő alatt kifejtett. Az élőnek sok adósa maradt. A halottra mindnyájan hálás emlékezettel gondoljunk.

Az iskolai év történetéből megismerjük a háborúnak az iskolára gyakorolt közvetlen hatását. A főgimnáziumi épületet katonai tartalék kórháznak lefoglalták. A tanítás a régi kollégiumi épületben történt, a konviktus és internátus a városi vígadóban volt

elhelyezve. Mindkét helyen nehézségekkel kellett küzdeni, de hazafias készséggel tették.

A tanárok közül katonai szolgálatra bevonultak: *Pálfi Márton*, *Márkos Albert*, dr. *Borbély István*, dr. *Á. Kiss Ernő*, *Gálffy Zsigmond*. Bevonult, illetőleg katonai szolgálatra besoroztatott az intézetből összesen 33 tanuló.

Öt tanár hiányában a tanítást csak úgy lehetett fenntartani, hogy több tantárgynak óraszámát redukálták, egyesek pedig, mint szépírás, játék-délutánok, angol, zene, szabadkézi rajz, gyorsírás egészen elmaradtak. Szünetelt a céllövési- és katonai gyakorlat, a kézi munka, a fizikai laboratoriumi gyakorlatok, nem volt önképzőkör, óráció gyakorlat, tánc, 10 perces torna. Szemléltető eszközök hiányában a tanároknak küzdelmes tanítás jutott, de a tanári kar minden áldozatot szívesen meghozott.

Az igazgatóság mély belátással, a paragrafusoknál többre becsülve a körülményekből folyó szükségletet a húsvéti szünidőt egy héttel, főhatósági engedéllyel, meghosszabbította, hogy az ifjuság a mezei munkálatokban segédkezhessék.

A tanári karban az a változás történt, hogy dr. *Nyíredy Géza* tanszékére dr. *Á. Kiss Ernő* választatott meg. *Gálffy Zsigmond* helyettes-, dr. *Gelei Józset* egyet. magántanár óraadó tanár volt.

Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz Elek* főigazgató gyakorolta. *Ilosvay Lajos* vall. és közokt. államtitkár 1914. jun. 14-én az intézetet meglátogatta.

Kelemen Lajos tanár vezetésével az ifjuság tizenhatszor rándult ki a város környékére. A vallás-erkölcsi, fegyelmi, egészségi állapot jó volt.

Hogy a nagy idők eseményei az ifjuság lelkében minél jobban megerősödjének, több ünnepélyt tartottak. A vármegyeház dísztermében tartott hangverseny 751 kor. 52 fillért jövedelmezett a Vörös-Kereszt Egyletnek.

Az alapítványok az isk. évben a következő adományokkal szaporodtak: 1. dr. *Nyíredy Géza emlékalap.*, 2. *Iszlai Márton emlékalap.*, 3. dr. *Kenyeres Balázs alapítványa*.

A tanári kar és az ifjuság a háboru érdekében intenzív társadalmi munkásságot fejtett ki. A Vörös-Kereszt Egylet gyámolítása, hadikölcsön jegyzés, szederlevél- és fémgyűjtés, kerti-, mezei munkálkodás azok a munkakörök, amelyek részére a tanári kar és ifjuság a tőle telhető anyagi és szellemi áldozatot meghozta. Az ifjuság osztályonként versenyzett, hogy a főgimnáziumi épületben ápolt kórházi betegeknek melyik nyújtson több szeretet-adományt. Szép sikerrel gyűjtött az ifjuság az Erdélyi Múzeum Egyletnek, megőrzésre, háborus leveleket és levelező lapokat.

Az internátus és a konviktus a háborus állapotok miatt sok nehézségekkel küzdött, de a szerencsés házi kezelés folytán a

díjakat nem kellett, hogy emeljék. A konviktus gondnoki és díjkezelői tisztét *Kovács Kálmán* teljesítette.

A rendes évvégi osztályvizsgálatok helyes intézkedés folytán ez évben elmaradtak, hanem a helyett az utolsó héten összefoglaló ismétlésekből kikérdezések voltak. Az évváró ünnepély május 22-én volt, amelyen dr. *Gál Kelemen* a háborus év fontosabb történelmi mozzanatainak felemlítése mellett alkalmoszerű tanácsokkal látta el az ifjúságot.

Bár a háborús viszonyok nem nagyon kedvezők, a tanári kar még ez évben is jelentékeny s értékes irodalmi munkásságot végzett. Ez évben is a legtágabb körű munkásságot dr. *Barabás Ábel* fejtette ki. Sajnos utóljára!

A kollégiumi könyvtár zárva volt. A szertárak nem gyarapodtak. Az önképzőkör sem működhetett.

A rendkívüli tárgyak közül csak egészségtant, éneket, zenét, vívást tanítottak. Működött az ifjúsági daloskör is. Az oktatásnál az állami tanítási terv nem volt mindenben betartható. A tanárok heti 21—24 órában tanítottak. Felvétetett összesen 322 tanuló, 34-gyel kevesebb mint a múlt évben. E szám az egyes osztályokban elég arányosan oszlott meg, mert az I. osztályban is 42 tanuló volt, pedig a háborús év létszámapadása leginkább itt látszhatnék meg. Osztályvizsgálatot tett 307 tanuló, a múlt évben 344; ebből unitárius 185, az előző évben 216. Magaviseletből kevésbé szabályszerűt csak egy tanuló kapott, szabályszerűt 19. A tanulóknak 16·67%-a kapott elégtelen osztályzatot, ami 1·35%-al kevesebb, mint a múlt évben, de tekintettel a háborus viszonyokra még mindig elegendő. A tanulók segélyezésének főösszege 23,434.60 K. Jóval kevesebb az előző évinél.

A háború miatt az elemi iskolai tanítás az unitárius egyházközség *Berde Mózes-utcai* leányiskolájában volt. Kevesebb lévén a kiváncsok, kevesebbet is nélkülözött, de azért az elemi iskola is érezte a háborus állapotokat. A hadi szolgálatra bevonult *Nagy József* tanítót, neje *Nagy Józsefné Szász Emme* okl. tanítónő helyettesítette.

Kolozsvári kollégiumunk háborús évi működéséről örömmel állapíthatjuk meg, hogy a kiváló vezetőség célszerű irányítása mellett sok nélkülözéssel is eredményes munkát végzett. Ha az oktatás, az értelmi nevelés kellett is, hogy szenvedjen a körülmények miatt előállott hiányokért, gazdagon pótolja ezt az érzelmi-, a szociális nevelés helyes irányú elmélyítése s a tettekben nyilvánuló nagy erkölcsi érték.

A székelykeresztúri államilag segélyezett unitárius főgimnázium értesítője az 1914—1915. iskolai évről. Szerkesztette *Pap Mózes* igazg.

Az értesítőhöz mellékelve van az új főgimnáziumi épület fényképe. Kissé homályos, de így is jó arra, hogy a monumentális épületről kellő fogalmat alkothassunk. Természetesen a valóság többet mutat a képnél. A harmónikus, impozáns épület stílus

egyszerűségében gyönyörködhetünk, kényelmességét élvezzük, cél-szerűségét a jövő fogja bebizonyítani s feltenni a koronát az alkotó művészre: *Pákei* Lajosra.

Az értesítőben levő dolgozatokat ez évben is *Pap* Mózes igazgató írta. „Intézetünk“ címen az építkezés történetét, körülményeit mondja el. A „Megnyitó beszéd“-et az új épület használatba vétele alkalmával mondotta igazgató. „Világháborunk nevelő hatása“ című aktuális tárgyú cikkében elmondja igazgató a világháború kitörésének körülményeit s a nagy történelmi eseményekből igyekszik levonni a nevelő hatással bíró értékeket. Az ifjuságra e jórányú dolgozat kétségkívül tanulságos hatással lehet.

A tanárok közül az általános mozgósításkor *Gálfalvy* Sámuel és *Péter* Lajos vonultak be hadi szolgálatra. Az intézet a hazának 20 ifjú lelkes katonát adott.

A tanárok a háborus évben is számottevő irodalmi és társadalmi munkásságot fejtettek ki.

A végzett tananyag részletező felsorolása csak feleslegesen szaporítja az értesítő kiadási költségeit.

Béiratott összesen 220 tanuló, 10-el kevesebb, mint a múlt évben. Feltűnő a létszámapadás az I. o.-ban, melynek csak 23 osztályozott tanulója volt. Ezt a háború eredményezte. Az újonnan beállított VII-ik o. 21 tanulóval elég népesnek mondható. A felvett tanulók közül osztályoztatott összesen 215. Unitárius volt 128, ugyanannyi, mint az előző évben. A tanulók magaviselete általában jó, kevésbé szabályszerűt csak 1, szabályszerűt 23 tanuló kapott. Igazolatlanul 22 tanuló mulasztott összesen 43 órát. 20-szal több az igazolatlan órák száma, mint az előző évben. A tanulók elömenetele % -okban most sincs kifejezve. 215 tanuló közül 33 kapott elégtelent. A jelen körülményekhez mérten elég nagyszámunak mondható.

Rendkívüli tárgyak az egészségtan, egyházi és műénekek voltak.

Az ösztöndíjak, segélyek és jutalmak főösszege 8688 K. 62 fill., ami apadást mutat az előző évihez képest. Különbséget okoz egyébiránt az is, hogy a tanulók, mivel május 22-én az iskolai évnek vége volt, június hóra nem kaptak ösztöndíjat.

A könyvtár a berendezés hiányában nem volt használható. Gyarapodott 248 művel, 396 drb. Az ifjusági könyvtár évi gyarapodása 150 mű, 384 drb. A szertárak közül a legnagyobb összegű a gyarapodás a tornaszertárban, ami természetes, mert ezt most kellett újonnan berendeznünk. A VII.-ik osztály megnyitása következtében beállított a természettani szertár is. A természetrajzi-, történelmi-, földrajzi- és rajzszeretár, továbbá a pénz-, érem- és régiségtár már kisebb arányú szaporulatot mutathatnak föl.

A régi intézet a háborus állapotok miatt az internátus céljaira nem volt átalakítható, de tetemes összegű beruházással az állapotok a múlthoz képest, higiénikus szempontból is sokat javultak.

Az intézet egészségügye dr. *Lengyel* Árpád buzgó működése és a külső körülmények javulása következtében elég jó volt. Csak könnyebb lefolyású betegségek fordultak elő.

Az Ifjúsági Olvasókör *Pap* Mózes tanárelnök vezetésével buzgón működött. A Vörös-Kereszt és a Vörös Félhold javára jól sikerült házi estélyt rendeztek. Eredményesen működött *Nagy* Lajos tanár vezetése mellett a Testedző Kör is.

A tanév ünnepélyes megnyitása a régi intézetben szeptember 8-án volt, amelyen *Pap* Mózes igazgató mondott alkalomszerű, hazaszeretetre buzdító beszédet. Az intézet külső körülményeit tekintve szerencsésebb helyzetben volt kolozsvári főgimnáziumunknál. A háború kellemetlenségeit külső állapotában nem érezte. A tanítás megszakítás nélkül folyhatott május 22-ig, de már a legjobb időben záródtak be az iskola kapui, mert az anyagi ellátás Székelykeresztúron is megnehezedett.

A tanári testületben az a változás történt, hogy dr. *Borbély* Ferenc kineveztetett h tanárnak, *Lukácsi* Sándor óraadó tanárnak, dr. *Lengyel* Árpád egészségtan tanárnak. Mind a három nyereséget jelent intézetünkre.

Minden tárgyat a törvényesen előirt óraszámokban tanítottak, ami csak a tanári kar lelkes, buzgó áldozathozatalával volt lehetséges. Igazgató 15 órát, a tanárok 21—27 órát tanítottak hetenként. Mindnyájan panasz nélkül, hazafias lelkesedéssel tették.

Szent-Királyi Ferenc ny. ezredes felügy. gondnok a fia intézetünk iránt eddig tanusított buzgó működését tovább nem folytathatta, mert bevonult tényleges hadi szolgálatra.

Az unitárius tanárok értekezlete, mely Székelykeresztúron lett volna megtartandó, a háboru miatt elmaradt.

Az igazgatóság évi működéséből kiemelendő mozzanat a VII-ik osztály beállításának kérdése, a főgimnáziummal kapcsolatosan létesítendő elemi iskola ügye. Ezeknek tervezetét, valamint a kórházfelügyelői, intézeti és internátusi szabályzatokat stb. sokoldalú elfoglaltsága mellett igazgató dolgozta ki, készítette.

Az új intézetnek a tanítás céljaira való megnyitása 1914. november 2-án volt, amely nap kétségtelenül történelmi jelentőségű az intézet fejlődésében. E nagy nap emléke igazgatósági jegyzőkönyvben is megőrkítettet.

Miután összevonás nem volt, az állami tantervet mindenben követni lehetett. Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz* Elek főigazgató gyakorolta, aki intézetünknek működése első percétől fogva legjobb akarója. A hallottakkal és látottakkal, a nehéz viszonyok mellett is, teljesen meg volt elégedve, aminek eredménye a VII-ik osztály nyilvánossági jogának megadása.

A tanári kar és az ifjúság igaz lelkesedéssel vett részt minden hazafias társadalmi munkában. Hadi kölcsönt jegyeztek, a tanárok (Kolozsvárt is) fizetésük 1%-át adták egész éven át a hadbavonultak családjainak felsegélyezésére, áldoztak a Vörös-

Kereszt és Vörös Félhold javára, szeder levelet szedtek, fémet gyűjtöttek. Az ifjuság az intézetben kerti munkát is végzett.

A hazaszeretet erénye tanítási órákban és hazafias ünnepeken ébren tartatott. A vallás erkölcsi állapot fejlesztésére, kegyeletesség gyakorlására kellő gond fordított.

Dr. *Barabás* Ábel elhunyt a székelykeresztúri főgimnáziumunkra is nagy veszteség.

Új alapítványok: 1. *Székely László*, 2. *Sándor Zsigmond*, 3. *Götz Béla*, 4. *Özv. Pap Jánosné* szül. *Szoboszlai Laura* alap, 5. *Az 1914–15. isk. évi. III. oszt. alapítványa*, 6. *Péter Sándor adománya*. E helyen is megemlítésre méltó, hogy *Götz Béla* a 100 K.-ás alapítványi összeget a harctérről küldötte.

A május 22-én tartott évváró ünnepélyt igazgató ismételen felhasználta, hogy a háborús események nevelői vonásaival az ifjúságot hazafias érzésben, erkölcsben irányítsa.

Az értesítő szerkesztése bizonyos szempontok, minták észrevehető betartásának hatása alatt az előzőknél sikerültebb. Ezt elismerő örömmel állapítjuk meg.

Mint az elmondottakból is észrevehető teológiai intézetünk s mindkét főgimnáziumunk háborús évi működése eltérő a rendes évi munkásságtól. Az iskolák munkássága nem kizárólag az oktatásra, a nevelésre irányul, hanem a háborús életbe bekapcsolódva tanárok és tanulók keresve keresik, részt kérnek és hazafias lelkesedéssel résztvesznek a társadalom jótékonyági munkájából. Az iskola és társadalom eddig keresték, most megtalálták egymást. Szomorú, de szociális szempontból így is értékes találkozás. A háború egyébiránt sokban megmutatja a béke helyes és kívánatos útjait.

Szentmártoni Kálmán.

Egyházunkat érdeklő statisztikai adatok az 1913. évről a miniszteri jelentésben.

Lélekszám 76483. Az egyházi kimutatás szerint 80739.

Egyházközségek 115 anya, 7 társ, 60 leányegyházközség.

Lelkészek 104 rendes, 2 segéd. Nyugalomban 15. Kongruában részesült 107 lelkészünk 110663 K 61 fill. Korpótlékban 79 lelkészünk 39383 K 60 fill. Segédlelkészi általány 2000 K.

Kereszteltetett 2087. Az egyházi kimutatás szerint is ugyanennyi. Konfirmáltatott 1160. Az egyh. kimutatás szerint 1113. A legtöbb törvénytelen születés az unitáriusokra és gör. keletiekre esett; a legkisebb a baptistákra és ágostaiakra.

Házasság kötöttetett egyező 351 (363), nem egyező 225 (226) összesen 576 (589). Vegyes házasságoknál a gyermekek vallására nézve a megegyezésekből 1896.-tól 1913.-ig veszteségünk 243.

Vegyes házasságot leggyakrabban az unitáriusok kötnek (a vőlegények 46.4⁰/₀-a, a menyasszonyok 47.7⁰/₀-a). Legritkábban az izraeliták. Reformátusok és ágostaiak körül-belől $\frac{1}{4}$ -e. A keresztény és zsidó házasságok száma folyton emelkedik.

Házasságot felbontott 63; tisztán unitárius 29, vegyes 24.

Elhalt 1786. Ez téves kell, hogy legyen, mert az egyházi temetésben részesültek száma 1587-re van véve. Lehetetlen, hogy 200 egyházi temetés nélkül maradt volna. Az egyházi kimutatás szerint 1606 halott temettetett el. Ez inkább megfelel a valóságnak.

Áttérések egyházunkból a róm. kath. vallásra férfi 36, nő 48, együtt 84; a gör. kath. vallásra férfi 21, nő 1, együtt 23; a ref. vallásra férfi 14, nő 59, együtt 73; az ágost. ev. hitv.-ra férfi 1, nő 8, együtt 9; a gör. keletire férfi 6, nő 2, együtt 8; összesen 98 férfi és 118 nő, együtt 216.

Ezzel szemben az unitárius vallásra tért a róm. kath. vallásról férfi 15, nő 11, együtt 26; a gör. kath. vallásról férfi 6, nő 8, együtt 14; a ref. vallásról férfi 15, nő 40; együtt 55; az ág. hitv. ev. vallásról férfi 1; a gör. kel. vallásról férfi 2, nő 1, együtt 3; izraelita vallásról férfi 2, nő 1, együtt 3; összesen 41 férfi, 64 nő, együtt 105. Vesztességünk e szerint 111. Az egyházi kimutatás szerint csak 15. Azonban 1906-tól 1913-ig még mindig 219 nyereségünk van a statisztikai évkönyv szerint is.

Kivándorolt 352. Németországba 5, Romániába 61. Más európai

államba 1, Amerikába 285. Visszavándorolt 35, Romániából 9, Amerikából 26.

Büntettek és vétségek miatt elítéltettek férfi 254, nő 75, összesen 329. Személy ellen elkövetett bűncselekvények miatt 149, vagyon ellen 180.

Felekezeti iskola 32. Ebből ismétlő tanfolyammal 23, gazdasággal 2. Hat osztályos 20, öt osztályos 8, négy osztályos 4.

Tanítók fizetéséhez államsegély 34816 K, tanítói pótlékra 1150, dologi szükségletre 287, összesen 36253 K.

A tanítás folyt 9—10 hónapig 5-ben, 8—9 hónapig 21-ben, 8 hónapnál rövidebb ideig 6, későn nyitották meg 1-ben, korán zárták be 2-ben.

Egy tanítós 20, két tanítós 6, tanítók száma 40, okleveles 38.

A 32 elemi iskolában tanult 781 fiu, 743 leány, összesen 1524. Ezekből unitárius 1169; róm. kath. 84; gör. kath. 32; ref. 173; ág. hitv. ev. 3; gör. kel. 7; izr. 56.

Állami elemi iskolába járt unitárius 5397; vármegyeibe 1; községibe 491; róm. kath.-ba 110; gör. kath.-ba 15; ref.-ba 100; ág. h. ev.-ba 34; gör. kath.-ba 6; izr.-ba 11; társulatiba 9; magánba 65; összesen 6243. Ehez számítva unitárius iskolába járt 1169, elemi tanulók összesen 7412.

Iparos inasiskolába 305, kereskedő inasiskolába 11, polgári fiúiskolába 115, leányiskolába 209.

Tanítóképző intézetbe polgáriba 2, elemibe 19.

Tanítónőképző „ „ 2, „ 18.

Főgimnázium Kolozsvárt 16 tanárral, tanulók száma 335.

Nem teljes gimnázium Székelykereszturt 9 tanárral, tanulók száma 217.

Osztályvizsgálatot tett tanulók az állam rendelkezése alatt álló gimnáziumokban 83; az állam vezetése alatt álló gim.-ban 23; az erd. róm. kath. Status gim.-ban 11; autonom felekezetiekben 425; összesen 542. Az állam rendelkezése alatt álló reálisiskolákban 35; az állam vezetése alatt állókban 1; összesen 36. Állami felsőbb leányiskolákban 15; községiben 4; felekezetiben 2; összesen 21; mindössze 599.

Érettségit tett unitárius gimnáziumban 36; jelesen érett 4; jól érett 11; érett 16; javító vizsgára utasított 5; jelentkezett és javított 4.

Érettségit tett unitárius tanulók gimnáziumokban 40; kik közül jelesen érett 5; jól érett 11; érett 24; reálisiskolákban 6; kik közül jelesen érett 1; jól érett 1; érett 4; leányok 3; jelesen 1; jól 2.

Gimnáziumaink bevételei (a kapcsolatos köztartások bevételei nélkül). Iskolaház és telek béregyenértéke 19460 K. Egyéb ingatlanok bérjövödelme 50 K. Alapítványok és egyéb tőkék kamatjövödelme 4607 K. A vall. és közokt. minisztériumtól 82550 K. Más alapítványokból 68481 K. Tandíjából 13490 K. Beíratási díjából 289 K. Értesítői, könyvtári s más díjából 7027 K. Ösztöndíj,

kirándulási stb. jövedelemből 13005 K., egyéb 1525 K. Összesen 210484 K.

Kiadások: Igazgatók, tanárok fizetése 105629 K. Lakbérek 18820 K. Természetben birt lakás béregyenlege 2600 K. Hitoktatók s más óraadók járandóságai 2040 K. Helyettesítés, óratöbblet 2248 K. Tandíjkezelői jutalék s tiszteletdíjak 936 K. Isk. orvos 800; szolgák fizetése 3818 K. Lakbérek 200; lakbéregyenleg 1260; egyéb személyi illetmények 580 K; összesen 133931 K. Dologi kiadások 205889 K.

Unitárius tanítói, tanári személyzet: áll. óvónő képző 1; áll. elem. tanítóképző 2; áll. elem. tanítónőképző 1; áll. felsőbb kereskedelmi 1; községi 3; felsőbb leányisk. községi 1; áll. gimnáziumoknál 21; községinél 1; reformátusnál 1; unitáriusnál 27; áll. reáliskolánál 5; összesen 64.

Hittudományi főiskola 1; rendes tanár 4; helyettes 1; óraadók 3; összesen 8; hallgató 22.

Felsőbb tanintézeti hallgatók: Budapesti tud. egyetemen jog- és államtudomány 11; orvostud. 3; bölcsészeti 6; összesen 20; Kolozsvári tud. egyetemen jog- és államtud. 45; orvostud. 14; bölcs. nyelv- és történeti 23; mennyiségtani és term. tud. 5; gyógyszerészeti 2; összesen 89; Kir. József műegyetem; vegyészmérnöki 2; építészeti 1; mérnöki 2; gépészmérnök 10; összesen 15; Latin szert. kath. jogakadémián 1; ref. jogakad. 2; ág. hitv. ev. jogakad. 4; kir. jogakad. 1; összesen 5; főösszeg 129.

Középiskolai tanári oklevelet nyert 1.

Rajztanárképző főiskolában 5; orsz. m. kir. zeneakadémián 3; bábaképző intézetben 4 tanuló; községi közigazgatási képesítő vizsgát tett 3; vasuti tisztképző tanfolyamot végzett 2.

Árvaházakban 13; vakok intézetében 2; siketnémák intézetében 6; áll. gyermekmenhelyben 130; orsz. gyermekvédő intézetben 4; szeretetházban 1; javító intézetben 4; összesen 160 növendék.

Árkossy P. Lajos

1863. szept. 28—1915. jul. 21.

Gyöngge, erőtlen testben erős, eszményekért élő lélek, tiszta látás, logikus gondolkozás, előkelően nyugodt, szerény, mindene-
ket megnyerő és lebilincselő fellépés. Gyöngge egészségi állapota
miatt aránylag fiatalon kellett otthagynia állását az államvasutaknál,
ahol főellenőr volt s a személyi ügyek referense. Ez a hivatali
állása messzeb esik tőlünk, semhogy értékelni és jellemezni meg-
próbálhatnók azt a munkát, amelyet itt végzett. Arról azonban
bizonyosságot tehetünk, hogy pályatársai, akikkel alkalmunk volt
róla beszélgetni, mindnyájan szeretettel és melegséggel emlékeznek
róla, a szelid jóságú emberről, a jó barátról, szorgalmáról és lelkes
kötelességtudásáról.

Nyugalomba vonulván, az unitárius egyház előadó számvevői
állásra választotta meg. Azok a várakozások, melyek az addig e
téren ismeretlen ember működéséhez fűződtek, teljes mértékben
valósultak. Sőt az az ember volt, aki egy természeténél fogva ellen-
szenves állásnak tiszteletet tudott szerezni, egy addig nem elég
helyesen értelmezett közigazgatási szervnek irányt és tartalmat
tudott adni. A számvevőség fogalmának tartalmát eddig kimerített-
nek gondoltuk a számsorok összegezésével, az eredmények helyes-
ségének vagy helytelenségének megállapításával. Árkossy volt az
első — mindenekben méltó számvevő-társával, — aki úgy fogta
fel állása kötelességét, hogy nem elégedett meg az állapotok szám-
szerű konstataálásával, hanem először bepillantást igyekezett szerezni
egyházunk pénzügyi közigazgatásába s kellő tájékozódás után mélt-
tató és bíráló megjegyzéseket és észrevételeket tett, helyeselt és
rosszalást fejezett ki, amint az ügy érdeke kívánta. Működését az
is előnyösen jellemzi, hogy alatta nem a minden reformot, minden
újítást háttérbe szorító, lehetetlenné tevő kizárólagos finánc-szem-

pontok uralkodtak. Amely tervnek, amely javaslatnak helyességéről, üdvös voltáról meggyőződést szerzett, annak valószínűsítése céljából mindig meg tudta szerezni az anyagi eszközöket, mindig rá tudott mutatni a szükséges forrásokra. Modern ember volt, tiszta látású, de ősi puritán erkölcsi habitussal. Ez az erkölcsi konzervativizmus párosulva korunk haladni, előre törekedni vágyásával a legszerencsésebben egyesült benne s pénzügyi, gazdasági és nevelésügyi szempontból valóban nem kívánhatunk jobbat kicsiny egyházunknak, mintha azt óhajtjuk, hogy utódja legyen az ő erkölcsi és szellemi strukturájában hozzá méltó társa, s fogja fel hivatásá olyan egyetemes, áttekintő pillantással, mely nem vesz bele a számsorok végtelen rengetegébe, hanem azokon át szüntelen azokat a nagy és nemes egyházi és iskolai célokat látja, amelyeknek szolgálatában áll a pénz.

IRODALOM.

Az igazi élet felé. Irta: Bernát István, a Kálvin-szövetség elnöke. Budapest, 1915. 85 l. Ára 1 K 20 fill.

Szerző kis művét ilyen ajánlással vezeti be: „Vezérül az élet útain fiainak és azoknak ajánlva, kik hozzá hasonlók.“ Mint ez ajánlásból is látszik, nem tudományos célt kíván szolgálni. Az élet amugy sem a szillogizmusok s az ész mesterkélt tantételei szerint igazodik. Egy vallásos apa és egy puritán emberbarát józan élet-filozófiája jut kifejezésre benne, aki már bevezető soraiban ilyen vallomást tesz: „Réges-régen, jóformán az öntudatra ébredés óta élt bennem a vágy, hogy az élet célját magasabbra helyezzem annál, mi a legtöbbek munkájának irányt ad.“ „Ne feledjük, hogy a szívnek nemes érzelmei a legértékesebb kincs és az élet teljességét csak a vallás adhatja meg.“ Ez azonban nem zárja ki a tudomány kellő értékelését, mert a tudás lehet erős támasza a hitnek s a kettő összhangjából származik a lélek nyugalma, amely mindennél értékesebb.

Ezen az általunk is helyesnek gondolt elvi alapon a következő fejezetekben fejti ki életelveit: I. Vallás nélkül. II. A természet tanúságai. III. Erkölcsi világunk. IV. A vallás szüksége. V. A felsőrétegek. VI. Az igazság útján. Így jut el arra az igazságra, hogy „az igazi élet csak az, ha egész lélekkel alkotó munkásai leszünk azoknak a nemes céloknak, amelyekhez a mély és áldozatos szeretet segíthet bennünket.“

Az élet ismeretével s ebből leszűrt tapasztalattal, az eszményekért való komoly hevülettel és sok jó akarattal megírott kis könyv. Ezekért szívesen feledjük a benne előforduló ismétléseket és stílusbeli hiányokat.

V. A.

Adományok a Nagyajtán létesítendő Kriza-szobor javára.

II.

Éppen három esztendeje, hogy folyóiratunk útján utoljára számot adtunk a Kriza-szobor javára gyűlt egyes adományokról. Azóta a gyűjtést nem szorgalmaztuk. Rábiztuk a lélek buzgóságára s megelégedtünk, amit az hozott. Nem azért, mintha a gyűjtés szorgalmazását feleslegesnek tartottuk volna, hanem mert így parancsolták a viszonyok. Székelyföldünk népét, kikre a gyűjtésnél első sorban támaszkodhattunk volna, éveken keresztül az árvíz pusztítása sújtotta. Majd nagyobb megpróbáltatás: a háború borzalma következett. Várnunk kellett és kell jobb időkre, midőn a bánat enyhül, a síralmak elmúlnak, a kedélyek fölmelegednek s az áldozatkészség forrását nem veszi igénybe oly nagy mértékben a kenyér nélkül maradt családok segítése vagy a haza áldozatra hívó szava.

Hogy a forrás a természeti csapások és nagy megpróbáltatás idején sem dugult be egészen, mutatja az alábbi kimutatás, mely az utóbbi három évben érkezett egyes adományokról szól:

53. Keresztesy Dénes polgárdi lelkész gyűjtése a 14. sz. gyűjtőíven: polgárdi unitárius egyházközség 5 K., Keresztesy Dénes és Takács János 2—2 K., Berki Ferenc, Császár János, Kalocsa János, Berky István, I. Szabó János, Szűcs Ferenc, Tóth János, Gróf János, Császár József, Berky János, B. Szabó János 1—1 K.,	20—
54. Kállay Ubul országgyűlési képviselő	6—
55. Az udvarhelyi unitárius' egyházkör adománya	49:78
56. Mórík Lajostól Barót	4—
57. Dr. Gál Kelemen kolozsvári unit. koll. igazgató gyűjtése: Dr. Gál Kelemen, Nagy Gyula, dr. Nyíredy Géza, Hidegh Mihály, dr. Kiss Ernő, Váry Albert, Márkos Albert, Kelemen Lajos, dr. Barabás Ábel, Kovács Kálmán, Uzoni Imre, dr. Varga Béla, Koncz Rezső, dr. Borbély István	50—
58. Csekme Ferenc ref. esperes gyűjtése 456. sz. gy. íven: Ref. egyház Magyaró 2 K., Szénárt József 1 K., Csekme Ferenc 1:20	4:20
59. Reményik Mátyás jegyző, Árapatak	2—
Átvitel	135:98

	Áthozatal	135-98
60.	Kovács Lajos nagyajtai lelkész gyűjtése 1912. szept. 27-én	87-30
61.	Kisgyörgy Imre kissolymosi lelkész gyűjtése 279. sz. gy. íven: Özv. Boér Lajosné 3 K., Kisgyörgy Imréné, Kisgyörgy Imre, Unitárius egyházközség Kissolymos 2—2 K., Derzsi Gábor 1 K., összesen	10—
62.	Kábdebó János kir. íbíró Sepsiszentgyörgy	25—
63.	Kolozsvár szab. kir. város házi pénztára	50—
64.	Dr. Gábor Dezső kalapgyűjtése a temesvári Arany János Társaság 1912. okt. 4-iki zárt ülésén	11—
65.	Szentkirályi Ferenc ny. ezredes Székelykeresztúr	60—
66.	Hadházy Sándor egyh. pénztáros gyűjtése az 55. sz. gy. íven: Hadházy Sándor 4 K., Hadházy Sándorné, ifj. Hadházy Sándor VIII. g. o. t. 3—3 K., összesen	10—
67.	Németh István torockói lelkész gyűjtése a 300. sz. gy. íven: Unitárius egyházközség pénztára Torockó 50 K., Kriza István 25 K., Takarékpénztár 15 K., Botár János főfelügyelő, Néptakarékpénztár, Tamás Ilona, Tóbiás János 10—10 K., Asztalos Gábor ny. szolgabíró, Botár János igazgató, dr. Fodor Mózes 5—5 K., dr. Boér Kálmán főszolgabíró, Cupor Ferenc, Bartók Simon, Székely János, Botár János, Botár István, Vernes Ferenc, Almási Ferenc, Kerekes István, Kriza József 2—2 K., Lázár János, Kincses Károly 1—1 K.,	167—
68.	Rédiger Géza lelkész gyűjtése 348. sz. gy. íven: Kénosi unit. egyházközség 5 K., Rédiger Géza 3 K., Kendi István, Sándor Mózes 1—1 K., ifj. Sándor János, ifj. Sándor Áron, Sándor József alsó, Imre András, Mózes Dénes, Fóris Áron, Imre Ferenc, Demeter Mózes, Rácz Mózes 20—20 f., Sándor Mihály felső, Imre Gergely, Sándor P. Mihály, ifj. Kovács Mózes, Sándor Gyula, Sándor Dénes 10—10 f.,	12:50
69.	Református egyházközség Nagyajta	5—
70.	Sándor Gergely lelkész gyűjtése: Unitárius egyházközség Derzs, Hitelszövetkezet 5—5 K., Fogyasztási szövetkezet 2 K., Sándor Gergely 1 K.,	13—
71.	Imecc Jenő nagysíki főszolgabíró gyűjtése a 466. sz. gy. íven: Imecc Jenő, Graffi Mór, Ráczky Ágoston, Patóh Béla 5—5 K., Keresztesi Lajos, Gassner Mihály, Bedő Béla, Nikora György, Mihain Miklós, Böhm Henrik, Schuster János, Osztea Emil, Mayer Henrik 3—3 K., Brandschott Mihály, Schneider András, Linkner Károly, Séra Ferenc, Weinrich Rezső, Kazár Aladár, Weidner József 2—2 K., .	61—
72.	Geréb Zsigmond fiatalvi lelkész gyűjtése a 266. sz. gy. íven: Unitárius egyházközség Fiatalva 10 K., Kálmán Mózes, Kozma Miklós, Geréb Zsigmond 1—1 K., ifj. Kálmán János 60 f.	13:60
	Átvitel	641:38

	Áthozatal	641:38
73.	Dr. Bedő Albert ny. államtitkár Budapest	50:—
74.	Sinfalvi unitárius egyházközség	20:—
75.	Tökés Ernő ref. lelkész Brassó	2:—
76.	Erdővidéki Takarékpénztár Barót (1913.)	50:—
77.	Sepsiárkosi Takarékpénztár részv. társ.	10:—
78.	Háromszéki Takarékpénztár részv. társ.	30:—
79.	A kézdivásárhelyi r. kath. főgimn. ifjúsága: I. oszt. 1:22 K., IV. oszt. 2:10 K., V. oszt. 1:05 K., VI. oszt. 1:66 K., VII. oszt. 70 f., VIII. oszt. 2 K., összesen 873 K., miből 22 f. postaköltséget levonva	851
80.	Morvay Endre főszolgabíró gyűjtése Kovászna	25:—
81.	Bölonbén 1913. június 26-án az általános unitárius lelkész- kör gyűlése alkalmával Péter Sándor városfalvi lelkész indítványa folytán gyűlt	91:24
82.	Máthé Lajos firtosváraljai unitárius lelkész	10:—
83.	Unitárius theologiai intézet Kolozsvár	50:—
84.	Kökössy Mihály tordátfalvi lelkész gyűjtése a 262. sz. gy. iven: Unitárius egyházközség, Hitelszövetkezet, Kökössy Mihály 2—2 K., Végh Katalin, Boros Mihály, Zakariás Berta 1—1 K., Gombos Mózes 60 fill., ifj. Boros Sándor, Gombos András, Nagy S., Lukácsi Domokos, id. Lukácsi Ferenc, Szőke Áron, Gombos Mihály, Lukácsi Áron 20—20 fill., Boros Zsigmond, Zakariás Ferenc, Boros Kálmán, Ambrus Gergely, Agh Ferenc, Nagy Domokos, ifj. Boros Pál, Szőke Dániel, Varga János, Varga Ferenc, Gombos Dénes, Kiss Lajos, Ambrus Gergely, ifj. Benczédi János, Boros Gábor, Kibédi Ferenc, Végh Mózes, Szederjesi Pál, Fekete Albert, Kiss Ferenc, Boros János 10—10 fill., Végh József, Végh Mihály, Lukácsi János, Fekete János, Fekete László, Benczédi P., Nagy Elekné, Kiss Márton, Pap S., Nemes Ferenc 20—20 fill., Végh Lajos, Sándor Zsigmond, Benczédi Sándor, Nagy Mihály, Fekete Ferenc, Fekete Mózes, Lukácsi Mihály, Lukácsi Domokos, id. Benczédi F., Boros Györgyné, Szőke Márton, Agh Zsigmond, Agh János 10—10 fill., Derzsi Pál 12 fill., Varga János 40 fill., összesen	17:22
85.	Útő Áron tb. főszolgabíró gyűjtése Szepsiszentgyörgy: Aldo- bolyi jegyzőköz 3 K., Kökösi jegyző 1:30, Uzoni jegyző 2 K., Szentivánlaborfalvi jegyző 2 K., Sepsibesenyői jegyző 4 K., Bodolai jegyző 1 K., Szotyori jegyző 3 K., összesen	16:30
86.	Péterffy Albert jbiró gyűjtése Székelykeresztur: Lőrinczy Dénes ny. altábornagy 10 K., dr. Pál Árpád várm. főjegyző Sz.-Udvarhely 2 K., Péterffy Albert 20 K., összesen . . .	32:—
87.	Péter Sándor városfalvi lelkész gyűjtése: Unitárius egy-	

	Áthozatal	1053'65
	házközség Városfalva 5-50, Péter Sándor, Bedő József 2- 2 K., Vas Gergely 50 fill., összesen	10'—
88.	Dr. Vargha Gyula miniszteri tanácsos gyűjtése a 113. sz. gy. íven: Beőthy, Berzeviczy Albert, Berczik Árpád 5—5 K., Hegedüs Miksa, Császár Elemér, Vargha Gyula 2—2 K., összesen	21'—
89.	Kézdivásárhely r. t. város gyűjtése	1'80
90.	Dr. Ferenczy Kálmán gyűjtése (Budapest) a 112. sz. gy. íven: Gaghy Dénes főrealisk. tanár, Migrai József tanító, Petrik Albert építész, Havas István polg. isk. igazgató 5—5 K., Istók János szobrász 3 K., Lassy Attila festő, Tuba Károly tanító, dr. Nagy László vasuti titkár, Horváth Ákos; N. N. 2—2 K., okl. gazdász 1 K., dr. Ferenczy Kálmán 6 K., összesen	40'—
91.	József Lajos sepsiszentgyörgyi esperes-lelkész gyűjtése a 330. sz. gy. íven: József Lajos esperes 10 K., Ütő András börkereskedő, dr. Kiss Árpád ügyvéd 4—4 K., József Mihály ny. tanító 1 K., összesen	19'—
92.	Erdővidéki takarékpénztár Barót 2-szor	50'—
93.	Dr. Ferenczy Géza gyűjtése két tombola estélyen 9 és 8 K., összesen	17'—
44.	Pap Gyula lelkész gyűjtése a 287. sz. gy. íven: Pap Gyula lelkész Szentháromság 10 K., Török János tanító Ikland 1 K., Kilyén Mózes földész Ikland 20 fill., összesen	11'20
95.	Pap Mózes székelykereszturi unitár. gimn. igazgató gyűj- tése: Pap Mózes igazgató, Gálfalvy Sámuel tanár, I. gimn. oszt. tanulói, VI. gimn. oszt. tanulói 2—2 K., V. gimn. oszt. tanulói 2'60, III. gimn. oszt. tanulói 1'85, II. gimn. oszt. tanulói 1 K., IV. gimn. oszt. tanulói 95 fill., összesen	14'40
96.	Jakab Juliska önga Bethlen	5'—
	Összesen	1243'05
	Előbbi közlés végösszege	3379'44
	Együtt	4622'49

A Kriza szobor-alap vagyona ma kamatgyarapodás folytán az 5200 koronát meghaladja.

A buzgó gyűjtőknek és nemeslelkű adakozóknak hálás köszönetet mond a Kriza szobor bizottság nevében:

Nagyajta, 1915. július hó.

Dr. Ferenczy Géza
sz. b. elnök.

Téglás Sándor
sz. b. pénztáros.